

ELÇİ HANI

Semaî Eyice

İstanbul'un çeşitli eski eserleri arasında hanlar, en fazla ihmal edilen ve bu yüzden en az tanınan bir eser çeşidini teşkil ederler¹. Bugün birçoğu harap veya esas mimarî düzenlerini bozan değişikliklere uğramış bir halde bulunan hanlardan nicesi de son bir yüzyıl içinde tamamen yıkılmak suretiyle ortadan kalkmıştır. Hanların çoğunun kurucuları tarihin karanlığında kaybolmuş, yapılma tarihleri unutulmuştur. Hanların içlerindeki gözlerin her biri ayrı mülkiyete geçtiklerinden esas sahibinin adı hatırlardan silinmiş, bu büyük binaların hangi gaye ile yapıldıkları anlaşılmasın bir hale gelmiştir. Halbuki, aslında büyük şehirlerdeki ticaret hanları, Osmanlı devri Türk vakıf sisteminin bir parçasını teşkil ediyorlardı. Hayır eseri olarak kurulan tesislere gelir sağlamak üzere, bunların bazan yakınlarına, bazan da başka yerlere büyük ticarî hanlar yaptırılmıştı. Böylece hanlar, vakıf manzumelerinin bir parçası idi².

¹ Bu yazının ilk hazırlıkları 1952 de yapılmış, yayınlanması ise ancak 1970 de mümkün olmuştur. Araştırma ve çalışmamızda yardımcı olan Topkapı Sarayı müdürlüğüne ve Arşiv dairesine, E. Gl. Cevdet Çulpan, Prof. Dr. M. Aktepe, Doç. Dr. N. Çetin, Doç. Dr. Orhonlu, Doç. Dr. N. Göyünç ve Fikret Savaş'a teşekkürü bir borç bilirim. Bu makalemiz ile resmi basılan tablonun fotoğraflarını veren merhum Büyük Elçi H. Fuad Tuğay'ın da hatırasını saygı ile anarım.

² İstanbul hanları hakkında henüz toplu bir araştırma yapılmamıştır. Birkaç binanın fotoğrafları, General L. de Beylié, *L'habitation byzantine, les anciennes maisons de Constantinople-Supplément* (aynı yazarın, *L'habitation byzantine*, adlı kitabının eki), Grenoble-Paris 1903, de basılmış; C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1908-12, bir çoğunun plân ve resimlerini vermiştir. 1959 da İstanbul'da çalışan Danimarkalı mimarlar da bir iki hanın rölevelerini çizmişlerdir (kış. « *Arkitekten* » dergisi, sayı 6/7 [1960]). Bu konu ile Prof. y. mim. Feridun Akozan meşgul olmaktadır. Genel bir toplama mahiyetindeki bir çalışması basılmıştır: *Türk Han ve keroansarayları*, «Türk sanatı tarihi araştırma ve inceleme-

İstanbul'un bugün artık hiçbir izi kalmayan hanlarından bir tanesi, şehir tarihinde ve topoğrafyasında önemli bir yeri olan Elçi hanı'dır³. Bir süre, Osmanlı İmparatorluğundaki Orta Avrupa daha doğrusu, Roma-Cermen İmparatorluğu elçilerinin barınmasına tahsis edilen Elçi hanı, vaktiyle Dikilitaş denilen Çemberlitaş'da şehrin ana caddesi kenarında Atik Ali Paşa manzumesinin bir parçası idi. Camiin karşısında, aynı manzumeye ait bir medresenin sırasında olan bu han, şimdi Darüşşafaka işhanının olduğu yerde idi. Bu yazımızda, Elçi hanı hakkında derleyebildiğimiz notları ve resimleri bir araya getirmek suretiyle, kaybolmuş bir tarihî eseri tanıtmaya çalışacağız.

I

Topoğrafik çevre

II. Bayazıd (1481-1512) devrinin değerli simalarından ve Şah-kuluna karşı yapılan Gökçay savaşında şehid düşen Sadrazam Atik Ali Paşa tarafından, yarım yüzyıl önce feth olunan İstanbul'un en merkezî yerinde bir hayır manzumesi yaptırılmıştı. Burası ilk çağda, Byzantion'un surları henüz Ayasofya önlerinden geçtiği devirlerde sur dışında kaldığından, antik Byzantion'un nekropol yani mezarlık sahası idi⁴. Şehri 330 da yeniden imar eden İmparator I. Constantinus (306-337), artık surların içinde kalan bu yerde kendi adına oval biçimli bir meydan (*forum Constantini*) yaptırmış, bu meydanın ortasını da dışarıdan getirttiği porfir'den bir anıt ile süslemişti ki, bu anıt Çemberlitaş adı ile hâlâ dur-

leri», I (1963) s. 133-167, Lâleli caminin hanı ise ayrıca yayınlanmıştır, «Akademi» sayı 3-4 (1965) s. 73-74 Simkeşane için ise bk. Güzel S. Akad., *Rölöve*, I (1968) s. 16-21.

³ Bir topluluk huzurunda 1960 da, Elçi hanı hakkında yaptığım bir konuşmada hazır bulunan merhum O. Nuri Ergin, bu binanın belki de adını *Elçihane* şeklinde söylemenin daha doğru olacağını beyan etmişti. Biz bu ihtimali zayıf görmekte ve Elçi hanı şeklini tercih etmekteyiz. Buraya *Balyos* hanı denildiği rivayetini de (kfr. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948, s. 269, not 1), biz makul olarak karşılamıyoruz. Balyos adı yalnız Venedik temsilcilerine verilmiş ve hiçbir vakit onlar da bu handa kalmamışlardır, kşl. C. Baysun, *Balyos* mad. *İslâm Ans.* II, s. 291, vd.

⁴ Nezih Fıratlı, *Les stèles funéraires de Byzance Gréco-Romaine*, Paris 1964, s. 8-10.

maktadır⁵. Şehrin Ayasofya önlerindeki Augusteon meydanından başlayan ana caddesi *Mese*, batıya doğru uzanırken bu meydandan geçiyordu. Atik veya Hadım Ali Paşa 15. yüzyıl sonlarında kendi adına bir hayrat yaptırmak için şehrin ana caddesinde bu meydanın yerini veya kenarlarını seçmişti. *Forum constantini*'nin ölçülerini kapladığı sahayı bilmediğimiz gibi, 4. yüzyıl başlarında yapılan bu meydanın bin yıl sonra 15. yüzyıl sonlarında nasıl bir görünüş arzettiğini de bilemiyoruz. Fakat *forum*'un, İlkçağ sonundaki şekil ve manzarasını bu kadar uzun süre koruyamadığına muhakkak nazariyle bakabiliriz. Eski *Mese*'nin güzergâhı üzerinde uzanan, Türk-İstanbul'un ana arteri olan Divanyolunun Çemberlitaş dibindeki parçası kenarlarını, Atik Ali Paşa şehrin Türk simasını veren külliyesinin yeri olarak seçmiştir. Burada belki Bizans devrinden arta kalmış ve özel mülkiyete ait olmayan bir takım harabelerin bulunduğu da ihtimal verilebilir. Gerek İstanbul içinde, gerek taşrada da daha başka hayratı olan Ali Paşa'nın külliyesi cami, mektep ve türbe ile Çemberlitaş ile cami arasında uzanan bir zâviye-imâret ve caddenin diğer tarafında yükselen bir medreseden ibaretti⁶. Türbe son tamirlere kadar o derecede harap idi ki, bugün içinde kimsenin gömülü olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Ocaklı, kubbeli bir bina olduğu eski bir resimden anlaşılan zâviye-imâret ise⁷, caddenin 19. yüzyılda genişletilmesi sırasında kesilmiş, son harabesi dükkânlar halinde bir süre kullanılmış⁸, onlar da yerlerine 1910 a doğru bir Vakıf hanı yaptırılmak üzere ortadan kaldırılmıştır⁹. Karşıdaki medrese de, yine Divanyolu'nun genişletilmesi için önünden bir kısmı kesilmek, burası düz bir duvarla kapatılmak ve eksilen odaların yerine,

⁵ Toplu bibl. için bk. S. Eyice, *İstanbul*, 1955, s. 38, no. 44, eski kaynaklar için bk. F. W. Unger, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, I, Wien 1878, s. 146-161, ve R. Janin, *Topographie de Constantinople*, Paris 1953, s. 67-69.

⁶ S. Eyice, *Atik Ali Paşa camii'nin Türk mimarî tarihindeki yeri*, «Tarih Dergisi», sayı 19 (1964) s. 99-114 ve lev. I-VIII; Elçi hanı hak. kşl. s. 104.

⁷ S. Eyice, *ag. mak. res. 2.*

⁸ S. Ünver, *Fatih'in oğlu II. Bayezid'in su yolu haritası dolayısıyla 140 sene önce İstanbul*, İstanbul 1948, s. 32 de yazıldığına göre burada o vakit kılıçcıları vardı. Dükkânların eski bir fotoğrafı için bk. yukarıdaki makalemiz, res. 7.

⁹ Buraya Mimar Kemaleddin Bey tarafından bir Vakıf Hanı yapılması tasarlanmış, hattâ beton ayaklar da atılmışken sonra bu projeden vazgeçilmiştir. S. Çetintaş, *Mimar Kemaleddin Bey*, «Güzel Sanatlar Dergisi», V (1944) s. 171.

cadde üzerine ikinci kat olarak odalar eklemek suretiyle değiştirilmiştir ¹⁰. Çemberlitaş'ın tam karşısında medrese'nin sırasında, tarihlerde, çeşitli yerli ve yabancı kaynaklarda *Elçi hanı* adı verilen büyük bir kervansaray bulunuyordu ki, bunun da Atik Ali Paşa manzumesini tamamlayan mimarî bir unsur olduğuna ihtimal verilir.

II

Atik Ali Paşa ve eserleri

Sadrâzam Hadım Ali Paşa ¹¹, hakkında, yazılan mükemmel bir monografyada da etraflı surette belirtildiği gibi Babüssaâde Akâğalarından idi ¹². II. Bayazıd'ın cülûsunda, 1481 de Karaman Beylerbeyi (*Emirü'l-ümerâ*) olarak bulunan Ali Paşa sonra Semendire (Smederevo)'ya tâyin edilmiş, az sonra da İskender Paşa yerine Rumeli Beylerbeyi olmuştur. 1488 de ikinci vezir (*Vezir-i sâni*) olmuş, h. 890 (= 1485) de Akkerman'ı almak isteyen Boğdan Voyvodasını yenmiş ise de, 8 Ramazan 893 (= 16 Ağustos 1488) de Memlûk kumandanı Özbek'e Ağaçayırı savaşında yenilmiş, fakat Payas ve Sis (= Kozan) i almış, h. 897 (= 1492) de Transilvanya'da Vörös Torony (= Kızılkule) geçidinde Thelegdi İştvan'a yenilmiş, fakat 1500 de güney Mora'da Koron kalesini Kefalonya ve Aymavra adalarını feth etmiştir. Bu başarıları üzerine de nihayet h. 907 (= 1501) de Mesih Paşa yerine Sadrâzam yapılmıştır. Ali Paşa'nın bu ilk Vezirîâzamlığı iki yıl sürmüştür, h. 909 (= 1503) de azledilerek, başka vazifelere gönderilmiş, nihayet Mora sancak beyliğinden h. 912 (= 1506) da tekrar Sadarete getirilerek, h. 917 (= 1511) deki ölümüne kadar bu makamda kalmıştır. Şehzâde

¹⁰ İstanbul medreseleri ve bu medrese hak, S. Eyice, *Mescid* mad. *İslâm Ansik.* VIII, s. 116-118; ayrıca S. Eyice, *İstanbul-(Tarihî eserler)* mad. *ay. gerde*, V/2, s. 1214/105.

¹¹ Osman-zâde Taib, *Hadikatü'l-vüzerâ*, s. 20; R. E. Koçu, *Atik Ali Paşa* mad. *İslâm Ans.* I, s. 331-332; İ. Hamî Danişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1947, I, s. 410, 412, 420; Danişmend s. 410 de çok ağır bir dille, Atik Ali Paşa münasebetiyle devşirme vezirleri itham eder!

¹² Tayyib Okıç, *Hâdim (Atîk) Ali Paşa kimdir?*, *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 501-515.

Selim'in babasına karşı giriştiği ayaklanmayı 1511 de Çorlu'da yaptığı başarılı çarpışma ile önlemiş, II. Bayazıd'ın isteğine uygun olarak diğer Şehzâde Ahmed'in veliahtlığını desteklemiştir. Anadolu'da patlak veren Kara bıyıkoglu Hasan (*Şakkulu* veya *Şeytan-kulu* da denir) isyanında h. 917 (= 1511) yazında, Sivas ile Kayseri arasında Gökçay (veya Sarmısaklı) çarpışmasında şehid olmuştur ¹³. Ona âit olduğu bilinen başlıca eserlerini, önceki listeleri tamamlayarak biz şu surette derleyebildik: ¹⁴

1. İstanbul'da Divanyolu'nda Çemberlitaş dibinde, cami, imaret-tekke, türbe ve mektep ile medreseden ibaret bir manzume ¹⁵.

2. Karagümrük caddesi kenarında Zincirlikuyu camii ¹⁶ de denilen bir cami ile yanına (veya yakınına) bir hamam ¹⁷.

3. Edirnekapısı ile Tekfur sarayı arasında, Bizans devrinin Khora manastırının kilisesi, Ka'riye camii adı ile cami'e çevrilmiş yanına da bir medrese yapılmıştır ¹⁸.

¹³ J. de Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, (Hellert bask.), IV s. 113; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara 1961², II, s. 231; İ. H. Danişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, I, s. 420.

¹⁴ Osmanlı İmparatorluğunun imâr çalışmalarını tesbitte çeşitli hayır sahiplerinin faaliyetlerini ve bu arada bilhassa adları biribirine karışan vezirlerin bırak-tıkları vakıfları derlemenin lüzumuna, bu yazımızla bir defa daha işaret etmek isteriz. Evvelce birkaç yazımızda bu yolda denemeler yapmıştık. Elçihanı hakkındaki bu araştırmamız da bu denemelere bir yenisini eklemekte ve evvelce yine *Tarih Dergisi* (kşl. yukarıda not 6) nde basılan yazımızı tamamlamakta, bir bakıma onun devamını teşkil etmektedir.

¹⁵ E. H. Ayverdi, *Fatih devri mimarisi*, İstanbul 1953, s. 108-111, S. Eyice, *İstanbul*, İstanbul 1955, s. 38 ve yukarıda not 6 yazımız.

¹⁶ S. Eyice, *İstanbul*, s. 73-74.

¹⁷ Zincirlikuyu camiinin az yukarısındaki hamam, 1880 e doğru çizilen bir İstanbul haritasını bastıran E. H. Ayverdi tarafından Semiz Ali Paşa hamamı olarak adlandırılmıştır (kşl. 19. asırda İstanbul haritası, İstanbul 1958, pafta D/5). Halbuki bunun Atik Ali Paşa hamamı olması muhtemeldir. Aynı haritada, Hırka-i Şerif camiinin yakınındaki, yanlış olarak Eski Ali Paşa denilen Mesih Paşa camiinin ilerisinde de bir Eski Ali Paşa hamamı gösterilmiştir ki, bu hamam şimdi yoktur. Esaslıda bu camiin Ali Paşa ile hiç bir münasebeti yoktur (kşl. Eyice, *İstanbul*, s. 83) çevresindeki Ali Paşa evkafı yüzünden Mesih Ali Paşa camii gibi garip bir ad almıştır. Bu iki hamamdan hangisinin Atik Ali Paşa'nın evkafından olduğu ayrıca araştırılmalıdır.

¹⁸ S. Eyice, *İstanbul*, s. 69-70; M. Ziya, *Kariye camii şerifi*, İstanbul, 1826; A. Oğao - V. Mirmiroğlu, *Kariye camii-eski Hora manastırı*, Ankara 1955; P. A. Underwood, *The Kariye Djami*, New-York 1936, 3 cilt.

4. İstanbul'da Balat'da Kâtip Muslihiddün mahallesinde bir mektep (Top. S. Arşivi, 6/50/118).

5. Edirne'de Sultan Selim camii üst tarafında Eski Saray mevkiinde bir cami ve bir tekke (Res 8). Tekke'nin nakşibendî'lere âit olduğu bilinir (Topk. S. Arşivi, 6750). Cami hayli yıldır kapalı olmakla beraber birçok emsâli gibi satılarak ortadan kaldırılmamıştır¹⁹. Fakat tekke satılarak yıkılmıştır.

6. Trakya'da Hadımköyü²⁰ ile Terkos gölü arasında Yassıören (veya Yassıviran) de bir cami (Topk. S. arşivi, 6750/109). Üstü çatı ile örtülü mütevazi bir mescittir (Res. 25).

7. Yine Trakya'da Çatalca'da bir cami ile mektep (Res. 7). Bazılarının Silivri'de olduğunu ileri sürdükleri cami bu olmalıdır. Balkan harbindenberi yıkılmağa bırakılmış bir halde harap durumda iken²¹ son yıllarda tamir edilmiştir (Topk. S. arşivi, 6750).

8. Topkapı Sarayı arşivindeki iki vesikadan (E. 6750/156 ve /180) den anlaşıldığına göre, şimdi Bulgaristan'da kalan Yambolu'daki Bedesten de Atik Ali Paşa evkafındandır. 1966 da görüp resimlerini çektiğimiz bu bedesten halen mamûr ve bakımlı bir haldedir²² (Res. 9).

Tanınmış tarihçi J. von Hammer ve onu takiben Atik Ali Paşa'nın menşei hakkında bir araştırma yazan Tayyib Okiç bu vezirin meziyetlerini şöylece belirtirler: «Ali Paşa hem iyi bir hattat ve âlim, hem de ilim, şiir ve san'at müntesiplerinin dostu

¹⁹ E. Melül Meriç, *Edirne'nin tarihi ve mimari eserleri hakkında*, «*Türk Sanatı tarihi araştırmaları*», I (1963) s. 476, no. 102 ve s. 488 (tekke sağlam bir halde iken, 11 Mayıs 1933 de 29 liraya satılmıştır), s. 489, no. 17 (cami hakkında) resimleri s. 533 de iki foto; O. Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı devri eserleri*, İstanbul 1949 da bu cami ve tekkenin bahsi geçmemektedir. Sadece cami için bk. O. Nuri Peremeci, *Edirne tarihi*, İstanbul 1940, s. 77, 5. Ricamız üzerine, Edirne müzesi müdürü sayın Afif Süreyya Duruçay, bu değerli eserin birkaç fotoğrafını temin etmiştir. Kendisine burada teşekkürlerimi tekrarlarım.

²⁰ Hadımköyü adının da, Hadım Ali Paşa'nın adından gelmesi ihtimali düşünülebilir. Bu doğru olduğu takdirde köy ve çevresi ona temlik edilmiş olmalıdır.

²¹ Bu cami hakkında kısa bir not ve bazı hâtıralar için bk. R. Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, VII, s. 3774-3775, *Çatalca'da Ali Paşa camii* mad. Yazar, camii banisinin hangi Ali Paşa olduğunun bilinmediğini kaydeder.

²² Yambolu bedesteni hakkında, *Türk mimarisinde Bedestenler* adı ile yakında yayınlanacak araştırmamızda bilgi verilecektir. Plân ve resmi için bk. Bulgar Akad. yayını, *Kratka istoria na Balgarskata arkhitektura*, Sofia 1965, s. 181, res. 181, izahı s. 178.

ve hâmesi idi. Sarayında ayda bir defa topladığı âlim ve şâirlere ziyafet verirdi. Tanınmış şâirlerden olan Priştineli Mesihî onun divan kâtibi idi. Ali Paşa'nın ölümü münasebetiyle Mesihî'nin söylediği bir mersiye, onaltıncı asrın divan edebiyatının en güzel parçalarından sayılır. *Heşt Behişt* ünvanı altında, farsça olarak bir Osmanlı tarihi yazan ve bu eseri kendisine ihda eden meşhur İdris Bitlîsi'yi, Ali Paşa vak'anüvis tâyin ettirmiştir. Ali Paşa'nın adalet, vakar ve şecaatta olduğu kadar sahavet, ilim ve fadl hususunda da yekta bulunduğu hemen bütün müellifler müteftiktir. T. Okiç'in yaptığı araştırmalara göre, *Ali ibn-u Abd'ü-Hayy* şeklinde imzası tesbit edilen Ali Paşa, baba adı olarak gösterilen bütün *Abd'ül*'lerde olduğu gibi aslında bir devşirmedir ve Saraybosna (= Sarajevo) yakınında Drozometva köyünden Ostoya adında bir adamın torunu Radoşin'in oğludur²³. Ali Paşa'nın menşei ve aslının nereli olduğu bizim için pek önemli değildir. Ancak, eğer Ali Paşa bugün Yugoslavya içinde olan Sarajevo yakınındaki Drozometva köyünden ise, oralarda da hayrat yaptırmış olabileceği ihtimalini göz önünde tutmak yerinde olur²⁴.

III

Elçihani ve Ali Paşa

16. yüzyılda İstanbul'a gelerek, bu handa kalan Alman seyyahları, Elçihani olarak adlandırılan bu tesisi yaptırmanın, Çemberlitaş dibindeki camii de bânisi olan Ali Paşa olduğunu açık surette beyan ederler²⁵. Her şeyi âzamî dikkat ile not eden H.

²³ T. Okiç, *ay. mak.* s. 514.

²⁴ Topkapı Sarayı Müzesi, *Arşiv klavuzu*, İstanbul 1938, I. s. 87 de Atik Ali Paşa'nın yaptırdığı binalara ve evkaf muhasebesine dair pek çok sayıda vesika gösterilmektedir (E-171, 162, 8434, 5690, 6750, 7179, 7933, 8508 ve D-3326, 3755, 6541), bu vezirin evkafı hakkında etraflı bilgi için ayrıca bk. T. Gökbilgin, *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası*, İstanbul 1952, s. 394-403. Vakıfların h. 914 (= 1509) daki durumu hakkında h. 953 (?) tarihli defterde kayıtlar olduğu bildirilir. Batı Trakya'da Serez'de de (s. 398, not 628) ve Bursa'da (s. 399, not 629) da Atik Ali Paşa'nın vakıfları olması ihtimalinden bahsedilir ise de bunlar açık olarak bilinmez. Bunlardan hiç değilse Bursa'dakini bulmak için başvurduğumuz, Bursa Eski Eserleri Sevenler Derneği Başkanı, sayın Kâzım Baykal, Atik Ali Paşa tarafından vakfedilmiş hiçbir eser hatırlamadıklarını bana bildirdiler.

²⁵ H. Derschwam, *apağıda not 35 deki esr.* s. 41; S. Schweigger, *apağıda not 39 daki esr.* s. 53.

Dernschwam, bu hanın kurucusu olan Ali Paşa'nın İranlılara karşı yapılan bir çarpışmada öldüğünü yazmak suretiyle de hangi Ali Paşa olduğunu tasrih eder. Karabıyıkoglu Hasan'ın *Şahkulu* sayılan bir şi'i olduğu düşünülecek olursa Dernschwam'ın yanlış bir şey yazmadığı daha iyi anlaşılır. Halbuki birçok hususlarda iyi bir kaynak olan Evliya Çelebi'nin verdiği bilgi gariptir. 17. yüzyılda «*Kefere zamanında dahi han imiş badehu 860 tarihinde tarz-ı islâm üze bina olunmuştur, يكبال (YKYAL?) Paşa'nın hayatıdır*» şeklinde bir bilgi vermektedir²⁶. H. 860 (= 1455/56) tarihi gibi, *يكبال* şeklindeki isim de şaşırtıcıdır. Bu ad *Yekyal* [YKYAL] olarak okunmaktadır. Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sinin çeşitli yazmalarında, ya bu ad boş bırakılmış ya da hep *Yekyal* olarak yazılmıştır²⁷. Bu da istinsahı yapanların bu garip adı okuyamadıkları veya buna inandırıcı bir manâ veremedikleri yolunda izah edilebilir²⁸. Biz, bu adın esasının Ali Paşa olması icap ettiğini sanıyoruz. Bu hususta dayanağımız da *Topkapı Sarayı Arşivi*'nde bulunan bir fermanıdır²⁹. Edirne'de yazılan Sultan II. Bayezid'in tuğrasına sahip bu fermanı (No. 4659) şu yazılıdır³⁰:

²⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1814, I. s. 325.

²⁷ Başlıca Evliya Çelebi el yazma nushalarında tesbit edilebilen kadarı ile durum şöyledir: Süleymaniye Ktp. (Beşir Ağa), no: 448, var. 89; tarih ve Paşa'nın adı boş bırakılmıştır, Süleymaniye Ktp. (Pertev Paşa), no. 458, var. 89 B; tarih boş bırakılmış, Paşa'nın adı YKLİL şeklinde yazılmıştır; Üniversite Ktp. no. 2371, var. 121 B (1170 = 1756/57) de istinsah ed.; tarih ve isim boş bırakılmıştır, Üniversite Ktp. no. 5939 (1155 = 1742 de istinsah ed.): tarih ve isim boş bırakılmıştır.

²⁸ Evliya Çelebi'nin eserinin baş kısmını Viyana'daki bir yazmadan İngilizce çeviren Joseph von Hammer, *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa in the Seventeenth Century by Evliya Efendi*, London 1846, I, s. 177, de bu ismi *İkbal* olarak yazmıştır: «*The Elchi Khan (Ambassador's Khan), even in the time of the infidels, was a Khan for strangers, but it was endowed after the conquest by İkbâl Pasha*». *Seyahatnâme*'nin son aylarda yayınlanan yeni harf ve dile çevrilmiş baskısında bu isim ve bâni tamamen meskût geçilmiştir, kşl. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, nşr. Zuhurî Danışman, İstanbul 1969, II, s. 28.

²⁹ Topkapı Sarayı Müzesi, *Arşiv klawuza*, İstanbul 1938, I, s. 36, ferman h. 916 (= 1510) tarihli olarak gösterilmiştir.

³⁰ Bu fermanın bir fotoğrafını veren Topkapı Sarayı Md. lüğü ile Arşiv idaresine ve okuyarak transkripsiyonunu lütfeden arkadaşlarım Prof. Dr. M. Aktepe ile Doç. Dr. N. Göyünç'e burada teşekkürlerimi tekrarlarım.

Nişân-ı şerif-i âli-şân-ı sultânî ve tugra-yı garrâ-yı gittî-sitân-ı hâkânî nüfize bi'l-avni'l-rabbânî hükümü oldurki,

Şimdiki-hâide düstûr-i mükerrerem vezîr-i muazzam nizâmü'l-âlem müdebbir-i mesâlihü'l-ümem âsafü'z-zamân melâzz-ı ehl-i imân el-mahfûş be-sunûf-i letâif-i avâtifü'l-melikü'l-âlâ vezîr-i âzam Ali Paşa edâm'allahu teâlâ meâliye-hu dârü's-saltanat-ı Kostantiniyye harrasaha'llahu anî'l-beliyye'de kendünün câmiî kurbünde vâki olan mülk evini kârbân-sarây etmek istegüp ol-bâbda cenâb-ı hilâfer-meâbımdan istcâre etdüği ecilden ben dahi izn ve icârî lâyük görüp eline işbu hükmi şerif-i cihân-mutâ'-i lâzîmü'l-inkiyâd ve vâci-bü'l-ittibâ verdim ve buyurdumki, paşa-yı mumâileh zikr olunan mülk evini kârbân-sarây edüp diler ise sata ve ister ise bağışlaya ve diler ise vakf eyleye. Bi'l-cümle ne vechle ister ise mâlikâne mutasarrıf ola. Benüm evlâdımdan ve ensabımdan ve ahlâfımdan ve vâzerâdan ve ümerâdan ve gayrıdan muhassılan hiç ferd-i efrad-ı âferideden kâinen men kâne bi-vechin mine'l-vücûh ve nev'in mine'l-envâ' mâni ve dâfi olmaya, dahl ve taarruz kılmaya ve tebdil ve tagyir eylemeye. Her kim ki, dahl ve taarruz edüp tebdil ve tagyir edicek olur ise, ind'allah idâd-ı mücriminden madûd ola. Şöyle bileler, hükmi kişter-küşâyı tugrâ-yı garrâ-yı âlem-ârayla muhallâ ve müzeyyen görenler mezmân-ı meymânun muhakkak bilüp itimâd ve itikâd kılalar. Tahriren fi evâsıt-ı şehri Muharremü'l-harâmî'l-münemmet fi silk-i şuhûr-i senete sitte aşara ve tis'a-mie (= 916).

Be-makâm-ı Edirneti'l-mahrûse

H. 916 (= 1510/11) tarihli olan bu vesikadan (Res. 3) şunlar öğrenilmektedir³¹:

1. Sadrâzam Ali Paşa bu makamda bulunduğu sırada, İstanbul'da evvelce yaptırmış olduğu caminin yakınındaki kendi mülkü olan evini, kervansaray haline sokmak üzere izin istemiştir.

2. Padişah II. Bayazıd bu fermanı ile kendisine izni vermekte ve mülkünü istediği gibi kullanabileceğini, yani satabileceğini, bağışlayabileceğini, vakf edebileceğini ve istediği şekilde tasarruf edebileceğini bildirmektedir.

³¹ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri*, İstanbul, 1946-56, II, s. 247 de Kervansaray maddesinde bu fermana kısaca temas ile I. Selim'e âit ve 916 tarihli olduğu yazılmıştır. Halbuki, bu sırada I. Selim henüz hükümdar olmamıştı.

3. Gelecek Padişahların, vezirlerin, herkesin bu karara uymalarını, asla değiştirmemelerini de şart koşmaktadır³².

Bu duruma göre, Sadrâzam Hadım Ali Paşa, H. 916 (1510/11) tarihinde, II. Bayazıd'dan aldığı izin ile, camii yakınındaki konağını yıktırıp, yeniden inşa ettirerek Kervansaray hâline getirmiştir ki bu da *Elçi hanı* denilen binadan başkası olamayacağı zannındayız. İstanbul içinde Ali Paşa'nın diğer iki hayratının civarlarında bir kervansaray bulunmadığına göre, başka bir ihtimal bahis konusu olamaz.

IV

Elçi hanının tarihçesi

İstanbul'da 16. yüzyılda yaşayan yabancı seyyahlar ve elçiler bu kervansarayda misafir edildiklerinden buradan bahsederler. Köln'lü Arnold von Harff (1471-1505), İstanbul'a 1499 da gelmiş henüz yapılmadığından bu hanı görememiştir³³. Fransız nebatatçısı Albi'li Pierre Gylli (Gyllius) (1490-1555) ise 1544-1547 yılları arasında İstanbul'da yaşamıştır. Constantin anıtı (yâni Çemberlitaş) nın yanında yanında yabancıları ikameti için bir kervansaray ile Atik Ali Paşa camii ve medresesinin olduğunu yazar³⁴. Bir elçilik heyeti ile 1553-1555 de İstanbul'a gelen Hans Dernschwam (1494-1568) bu yapı hakkında geniş ölçüde bilgi vermektedir³⁵. Hatıratında bir iki yerinde işaret ettiğine göre, bu han'ın yerinde elli

³² Ferman'da şartlara riayetsizlik yapılmasını önlemek için bedduaların bulunmasına rağmen, aşağıda görüleceği üzere, hanın arsası özel mülkiyete geçebilmiştir.

³³ A. von Harff, *The Pilgrimage of Arnold von Harff...* (Hakluyt Soc.) London, 1946; S. Eyice, *Arnold von Harff, «Türk Yurdu»* sayı 254 (1956) s. 690-694; S. Eyice, *II. Bayazıd devrinde davet edilen Batılılar: Arnold von Harff, Leonardo da Vinci ve Michelangelo, «Belgelerle Tarih Dergisi»,* IV, sayı 19 (1939) s. 23-30.

³⁴ P. Gyllius, *De topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri quator*, Lyon 1561 s. 138; İngilizce tercümesi: J. Ball, *The antiquities of Constantinople...*, London 1729, s. 188.

³⁵ *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, nşr. F. Babinger, München-Leipzig 1928, s. 37-41. Eski almanca olduğu için anlaşılması bazan çok zor olan bu metin okuması ve tercümesinde yardımcı olan Fikret Savaş'a burada tekrar teşekkür ederim.

yıl öncelerine gelinceye kadar güzel bir kilise varmış, Ali Paşa bunun yerine temelinden itibaren yeni bir bina yaptırmıştır. Dernschwam sarıh olarak, ilk indikleri başka bir handan, Tavukpazarı civarındaki bu hana geçtiklerini, *Forum Constantini* yerindeki bu Tavukpazarı'nda Çemberlitaş'tan başka Atik Ali Paşa camii olduğunu bildirir ve bu yapının hayli etraflı bir tasvirini yapar. Kaldıkları binanın aynı Ali Paşa tarafından vakıf olarak ve cami'e ek olarak yaptırıldığını belirttikten sonra da burası hakkında tafsilâta geçmektedir ki, bunlardan yapının mimarisi hakkında olanları ileride tanıtacağız. Dernschwam, hanın tarihçesi ile ilgili olarak iki not daha verir. Bunlardan birincisi, 1539 yılının Aralık ayında Walpo (= Valpovo) da yenilen Katzian kuvvetlerinden, altı binden fazla esirin burada muhafaza edildikleridir. Alman seyyahı, hanın taşları üstünde bu esirlerin çizdikleri işaretle, salipleri ve harfleri görmüştür. Dernschwam'ın ikinci müşahedesi hanın tarihi bakımından daha değerlidir. Kervansarayın ahırında duvara gömülü bir mermer parçasının yüzünde bir yazı gördüğünü kaydeden seyyah bunun bir de kopyasını hatıraları arasına sıkıştırır. Vaktiyle Thomsen ve Sebastien tarafından çözülen bu kitabenin tercümesi şu surette yapılmıştır³⁶: «*Binbeşyüz on beş yılında bunu gazdılar. Kral Laslo'nun beş elçisini burada beklettiler. Bilayi Barlabas iki yıl burada idi... hükümdar, Kedeyi Se'kel Tamas bunu gazdı. Hükümdar Selim Bey buraya (onu) yüz at ile koydurdu*». Bilayi Barlabas, (= Belây'lı Barnabas), Macar kralı Ulasko tarafından elçi olarak II. Bayazıd'a gönderilmiş, fakat İstanbul'a geldiğinde Osmanlı tahtında I. Selim (1512-1520) i bulmuştur³⁷. Selim bu elçileri bir süre kervansarayda kapalı tutmuş, sonra da bütün seferlerine iştirâk ettirdikten sonra ancak

³⁶ Bu çok değerli kitabeyi yanlış bir takım tahminler ile süsliyerek F. Babinger almanca ve macarca olarak iki defa yayınlamıştı, kşl. *Eine neuentdeckte ungarische Kerbinschrift aus Konstantinopel von Jahre 1515*, «*Ungarische Rundschau*», II, (1913), s. 41, vd.; *Konstantinopolgi rovásirásos magyar nyelvemlék 1515-ből. «Ethnographia»* XXIV (Budapest 1913), s. 131, vd. Bu kitabe türkçe olarak da tanıtılmıştır, kşl. H. Namık Orkun, *Eski Türk gaziteleri*, İstanbul 1940, III, s. 283-288.

³⁷ F. Babinger, *Zwei bairische Türkenbüchlein (1542) und ihr Verfasser, «Sitzungsber. d. bay. Akademie-Phil. hist. Klasse, 1957»*, München 1958, s. 21-22. Aynı çalışma daha etraflı olarak da bir defa daha basılmıştır, kşl. F. Babinger, *Zwei bairische Türkenbüchlein...*, «*Bay. Akademie d. Wiss. Phil. - Hist. Klasse,*

1519 da geri yollamıştır. Tarihi değeri çok büyük olan bu kitabe ne yazık ki kaybolup gitmiştir. Dernschwam sayesinde tanıdığımız bu yazı, Elçihanı'nın I. Selim'in cülûsu yıllarında (1512 Nisan'ı) içinde oturulabilir halde olduğunu göstermektedir. Şu halde han, 1512 yılında artık tamamlanmış bir bina idi. Barnabas heyeti böylece burada iki yıl iskân edilebilmiş ve 1515de kısa hatıra yazısını yazmıştır.

Bu kervansarayda epey yaşayan elçi Augier Ghislen de Busbecq (1522-1592) meşhur mektuplarında Çemberlitaş'ın yabancı elçilerin oturdukları bir bina olduğunu bildirir³⁸. 1555-1562 yılları arasında İstanbul'da bulunan Busbecq, elçilerin burada yaşamaları için kesin bir mecburiyet olmadığını, hattâ kirasını kendi vermek suretiyle ayrı bir eve çıkabildiğini de yazar. Elçihanı o sırada Padişah tarafından, yılda 400 duka altını tutarında bir tahsisat alıyordu ve yabancı heyetlerin böyle muhafazası kolay, bir binanın içinde daimî kontrol altında tutulmaları da o devirde devletçe uygun görülüyordu. Busbecq adeta bir hapisaneye benzettiği bu hanın mimarisi hakkında ayrıca bilgi verir ki bunları da aşağıda gözden geçireceğiz.

Graf Sinzendorff'un elçilik heyeti ile 1578 yılı ocak ayı başlarında İstanbul'a gelen elçilik papazı Salomon Schweigger (1551-1622) de binayı aynı şekilde tarif ederek, isden kararmış duvarları ile yakacak odunun azlığından ve muzır haşeratın çokluğundan, hattâ yataklarda zaman zaman yılan bile bulunduğundan şikâyet eder³⁹. Schweigger, hanın basit fakat yeteri derecede sarıh bir

Sitzungsberichte, 1959, Heft 4», München 1959. Burada kitabe hakkında geniş tafsilât verilerek, bunun Thomas Székely von Kéthely tarafından yazılmış olduğu ileri sürülmektedir.

³⁸ Busbecq'in seyahatnâmesinin pek çok baskı ve tercümesi vardır, en yaygın almanca baskı için bk. *Vier Briefe aus der Türkei* (nşr. W. von den Steinen) Erlangen 1926, s. 96 vd.; İngilizcesi için bk. *The four epistles of A. G. Busbecqius concerning his Embassy into Turkey*, London 1694; Türkçesi için bk. *Türk mektupları* (nşr. H. Cahit Yalçın) İstanbul 1939, s. 56 ve 123-124; diğer anonim bir tercüme, *Kanunî devrinde bir sefirin hâtrâtı* (Serdengeçti neşriyatı, V) Ankara 1953, s. 56 vd. Busbecq'in elçiliği hakkında ayrıca bk. L. Peytraud, *De Legationibus Augerii Ghislenii Busbecqii in Turciam a Fernando i austriaco ad Saleimannum missi 1554-1562* (Sorbonne thèse), Paris 1897.

³⁹ S. Schweigger, *Ein neue Reyssbeschreibung... nach Constantinopel und Jerusalem*, Nürnberg 1613, (Graz, da 1834 da tıpkıbasımı yapılmıştır) s. 52 vd., bu seyyah ve eseri hakkında ayrıca bk. N. Göyünç, *Salomon Schweigger ve Seyahatnâmesi*, «*Tarih Dergisi*», XIII, sayı 17-18 (1963), s. 119-140.

de resmini kitabına eklemiştir. Schweigger ayrıca, hanın bir köşesine elçi David Ungnad'ın kendi parasıyla bir oda yaptırdığını da bildirir. Kapılarda bir çavuş ile dört yeniçeri (bunlara *yasakçı* denilirdi) nöbetçi vardır. Yeniçerilerin her birine elçi, yılda bir elbise ve 50 duka vermekte ve dışarıda onların refakatinde dolaşmaktadır. Yeniçeriler her yıl değişmekte, çavuş ise hep aynı kalmaktadır. Yılda 100 duka alan çavuşa ayrıca hediyeler verilmesi de usuldendir. Elçi David Ungnad⁴⁰ ile 1574 - 1578 yıllarında İstanbul'da bulunan Stephan Gerlach (1546 - 1612) Kervansaray kelimesini *Karupazarei* şekline sokarak belirttiği bu binadaki haşerattan şikâyet eder. Ancak Gerlach'a göre burada bir hapis hayatı yaşayan elçilik heyetinin iâşesi Türk devletince sağlanıyordu. Bu iâşe listesi aynı yazar tarafından verilmektedir. Elçi David Ungnad burada hastalandığında, handan çıkmasına ve Galata sırtlarındaki Pera bağlarında (şimdiki Beyoğlu) oturmasına izin verilmiştir⁴¹. Mizancı Murad Bey'in kaynak göstermeksizin yazdığına göre 16. yüzyılda Elçihanında bir elçi (veya elçilik mensubu) ölmüştür⁴². Görebildiğimiz kaynaklardan bu hususta destekleyici bir bilgi edinmek mümkün olmamıştır⁴³. İstanbul'a

⁴⁰ S. Gerlach, *Stephan Gerlachs des Aelteren Tage-Buch...*, (nşr. Samuel Gerlach), Frankfurt a. M. 1674 (bu kitap görülemedi); ayrıca kşl. A. Mordtmann, *Eine deutsche Botschaft in Konstantinopel anno 1573-1578*, «*Mitteilungen des Deutschen Exkursions-Klubs*», yeni (ikinci) seri, fas.3 (1895) s. 16 vd. Gerlach'ın tasviri için bk. s. 19; Gerlach hak. bk. N. Kriebel, *Stephan Gerlach*, «*Die evangelische Diaspora*» XXI (Kassel 1958) s. 71-98.

⁴¹ Elçi David Ungnad Freiherr von Sonneck und Preyburg ile ilgili bazı vesikalar Doç. Dr. N. Göyünç tarafından tesbit edilmiştir. Elçi hanı ile bir münasebeti olmadıklarından bunlar üzerinde durmadık.

⁴² Murad Bey, *Tarih-i Ebu'l-faruk*, III, s. 104, Elçi Adorno ve Cataneo ile kâtip Malvezzi'nin buldukları bu heyette kimin öldüğü pek anlaşılabilir. Bu elçiler hak. bk. B. Spuler, *Die europäische Diplomatie in der Türkei*, «*Jahrbuch für Geschichte u. Kultur der Slaven*», (1935) s.

⁴³ Türkiye'ye yapılmış seyahatlerin hâtrâtını anlatan seyahatnâmeler, henüz hiçbir kütüphanemizde toplanmamıştır. Atina'daki Gennadios kütüphanesine bu bakımdan imrenilebilir. İstanbul'a 1612 de gelen Johann Jacob Amman (1589-1638)'in *Reiss in das Gelobte Land...*, Zürich 1618; 1583 de gelen Cornelius Duplicius Schepper, (1502-1555), (Baron de Saint Genois-Yssel de Schepper, *Missions diplomatiques de C. D. Scheppers*, «*Mém. de l'Acad. des Sciences et Lettres de Belgique*», XXX [1857] fas. 6, s. 118 vd.); 1559 da gelen H. J. Breüning von und zu Buelenbach (*Orientalische Regss...*, Strassburg 1812) ve daha birçok önemli seyahatnâmeleri bulmak ve görmek mümkün olmamıştır.

1573-89 yılları arasında gelen Königsberg'li Reinhold Lubenau (1556-1631) da bu handan bahseder ⁴⁴. Rumların söylediğine göre han eskiden Aziz Ioannes manastırı idi. Bir tepede ve şehrin en güzel yerinde kurulmuştur. Tavukpazarı olan Forum Constantini'nin ortasındaki Columna Constantini'nin tam karşısındadır. Lubenau alt kattaki ahırları yanlış olarak manastırın galerileri zanneder. Üç hücre Elçi'ye tahsis edilmişti. Tercüman M. Augerius ile N. Seri'nin birer odası vardı. Diğer bir odada günde iki saat, hizmetkârlara bir Türk hoca türk dilini konuşmayı ve yazmayı öğretiyordu. Bir oda berbere, bir diğeri eczacıya, bir başkası terziye, bir dördüncüsü boyacıya (veya ressama?), bir diğeri kuyumcuya, bir diğeri bir Cizvit papazına tahsis edilmişti. İki oda içkiyeri, bir tanesi yemekhane, üç oda hediyeleri getiren Nuntius'a ayrılmış, iki tanesi kaçıllara olmuş, bir tanesi de kâhya'ya verilmişti. İçkiodasının yanındaki hücre ise her şeyi tamam bir şapel haline getirilmişti. Diğer hücrelerde, ikişer, üçer, hattâ dörder kişi kalıyordu. Galerilerde kafeslerde pek çok ekzotik hayvan ve kuşlar besleniyordu. Bunlar handa kapalı yaşayan elçilik heyetine eğlence oluyordu. Galerinin bir kısmını kapatarak bir büyük yemek salonu haline getirten elçi Ungnad, buraya ayrıca bir küçük org ile bir piyano da koydurmuştu. Burası güzelce badana edilmiş ve çepeçevre duvarları resimler ve yazılar ile süslenmişti. Yine Lubenau'un yazdığına göre, evvelce manastır olan bu binada geceleri bâzı keşişlerin hayaletlerinin dolaştığı söylenmekte ise de o, böyle bir şey görmediğinden buna inanmıyordu. 23 Temmuz 1587 günü çıkan bir yangında, Çemberlitaş çevresindeki her şey yanmıştı ⁴⁵. Bu bölgede bulunan yağ ve sabun anbarları yangının şiddetini arttırmış, pek çok değerli mal, bilhassa Çemberlitaş dibinde satılan selvi ağacından yapılmış eşya da kül olmuştur. Kervansarayların damlarını örten kurşunlar, yangının sıcağından eriyerek insanların üzerine aktığından kimse, söndürmeğe cesaret edemiyordu. Fakat Elçihanı, etrafındaki bu cehennem ateşinin ortasında bir kale gibi kalmış, ancak taşları o derecede

⁴⁴ R. Lubenau, *Beschreibung der Reisen ... 1573-1589*, (nşr. W. Sahn), Königsberg 1912-1980, I, s. 188-190; bâzı parçalar için bk. K. Töply, *Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn*, Stuttgart 1968, s. 211 vd.

⁴⁵ R. Lubenau, *agn. esr. II*, s. 14.

kızmıştır ki, bunlara el değdirmek mümkün olmamıştır. Bu yangından Christoph Fürers von Haimendorff da bahseder ⁴⁶.

Bohemya'lı Baron Wenceslas Wratizlaw von Mitrowitz (1576-1635) ise 1561 de İmparator II. Rudolf'un elçisi Friedrich Kragwitz ile gelmiş ve burada kalmıştır ⁴⁷. Herkesin mevkiine göre hanın odalarına yerleştiğini bildirir. Şehir içinde oturmaların izin verilen yegâne yabancı elçiler, İmparatorun temsilcileri idi. Diğer millet mensupları Elçihanında kalmıyorlardı. Bretten'li M. Heberer, (1555/60-1630 a doğru) açık olarak bu hususta bilgi verir ⁴⁸. Hıristiyan elçilerden üçü, Fransa, İngiltere ve Venedik elçileri, Galatanın da dışında şimdiki Beyoğlu'nda yaşamaktadırlar. Oldukça rahat ve serbest bir hayatları vardır. Halbuki Alman elçisi şehrin içinde ve rahat sayılamıyacak bir binada, devamlı nezaret altında yaşamağa mecbur tutulmaktadır. Polonya'nın temsilcisi o sırada yoktur. Fakat olsa onun da şehir içinde yaşaması gerekecekti. Osmanlı İmparatorluğu ile bütün onaltıncı ile onyedinci yüzyıllar boyunca en fazla siyasi münasebeti olan Orta Avrupa milletleri elçilerini bir bakıma bu handa hem rehin tutmak hem de göz önünde bulundurmak, yeni tâbiri ile «enterne» ve aynı zamanda tecrit de etmek kolay oluyordu ⁴⁹. Nitekim 1573 de İstanbul'a gelen Fransız,

⁴⁶ C. Fürers von Haimendorff, *Reis-Beschreibung... sambt kurtzen Anhang Jacob Fürers von Haimendorff seines Bruders Constantinopolsche Reise 1587*, Nürnberg 1646; Jacob von Haimendorff 23. 12. 1587 de İstanbul'da ölmüştür. kşl. A. M. Schneider, *Braende in Konstantinopel «Byzantinische Zeitschrift» XLI* (1941), s. 392. Bu yangın M. Cezar'ın aşağıda not 61 deki yazısında yoktur.

⁴⁷ *Des Freyherrn von Wratizlaw merkwürdige Gesandtschaftreise von Wien Konstantinopel...* Leipzig 1786; İngilizcesi: *Adventures of Wenceslas Wratizlaw in Constantinople in 1591*. London 1862, s. 48-49; bu hatıratın rumcası da vardır (1920). Seyahatnâmenin başlığında meraklı kelimesinin sebebi, elçilik mensuplarının Rumeli hisarına hapsedilmiş olmalarından dolayıdır.

⁴⁸ 1585-1587 yıllarında esir olarak İstanbul'da bulunan Michael Heberer Elçihanından kısaca bahseder, Michael Heberer aus Bretten, *Aegyptiaca seroitus: das ist Wahrhafte Beschreibung einer dreyjährligen Dienstbarkeit zu Alexandrien... zu Constantinopel...*, Heidelberg 1610, s. 363, 376, 382, 386, 387, (tıpkı basımı, Graz 1967), bu seyyah hak. bk. A. M. Schneider, *Des Michael Heberer aus Bretten, Beschreibung Konstantinopels, «Freiburger Diözesan Archiv» III. seri I* (1949), s. 245-249; H. Fröhlich, *Johann Michael Heberer von Bretten*, Speyer 1985.

⁴⁹ Osmanlı devletinin şiddetli tutumunun sebebi, bu elçilerin casusluk yapmaları ve esirleri gizlice kaçırmağa teşebbüsleri idi, bu arada şehir içinde

Philippe du Fresne-Canaye, Macaristan elçisinin adını vermeksizin (Ungnad olacak) bir çavuş nezaretinde rehine olarak bir Kervan-saray'da hapis tutulduğunu yazar⁵⁰. İstanbul'da 1594 de bulunan İngiliz John Sanderson⁵¹ ile Fransız Carlier de Pinon⁵² kırmızı taştan, gövdesi çemberli bir sütunun karşısında, İmparatorun elçilerinin ikametgâhı olduğunu bildirdiği gibi, Antakya piskopos'u Makarios da Tavukpazarında, Vâlîde hamamı ile Çemberlitaş'a komşu Elçihanı'nı gördüğünü yazar⁵³. Lehistan (Polonya) temsilcilerinin nerede kaldıkları hakkında da bazı araştırmalar yapılmıştır⁵⁴. 1557 de Bzicki'nin kâtibi, Otkinowski, Süleymaniye'ye giden yol üzerinde karşılıklı iki handa kaldıklarını bildirir ise de bunların hangi hanlar oldukları anlaşılammaktadır⁵⁵. Bu iki hanın karşılıklı olan Elçihanı ile Vezirhanı olabileceği ileri sürülmüştür. Fakat biz bu tahmini yanlış bulmaktayız zira, Vezirhanı bu tarihte yapılmamıştı. 1621 de gelen Zbaraski heyetine ise, Twardowski'nin manzum ruznamesine göre, muhteşem bir saray tahsis edilmiştir. Bunun da neresi olduğu bilinmez⁵⁶. 1677-78 de İstanbul'a yine

temaslar kurmaları da hoş karşılanmıyordu. Türk devletinin bu tutumunun gerekçesi içça kşl. A. Refik, *Hicri onikinci asırda İstanbul hayatı*, İstanbul 1931, s. 15.

⁵⁰ Ph. du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant* (nşr. H. Hauser) Paris 1897, s. 108.

⁵¹ *The travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602* (nşr. W. Foster), London 1931, s. 77, diğer İngilizlerden ayrıca bk. Peter Mundy, *The Travels in Europe and Asia 1608-1667* (nşr. R. C. Temple) London 1907, I, s. 34, 196, bu seyyah hak. bk. O. Burian, *Üçyüz yıl önce memleketimizi gezen İngilizlerden Peter Mundy*, «*Belleten*» XVI, sayı 61 (1952) s. 27-38. G. Sandys, *Travels...*, London 1858, s. 27.

⁵² Carlier de Pinon, *Voyage en Orient* (nşr. E. Blochet) Paris 1920, s. 73.

⁵³ *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch* (nşr. F. C. Belfour), London 1836, I: B. Radu, *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche*, «*Petrologia Orientalis*» XXII (1930), s. 100. Prof. Dr. Ş. Tekindağ'ın verdiği bir nota göre, bu seyahatnâmenin, Paris'deki bir yazmasında (Bibl. Nat. fonds arabes, 6016), var. 18 b, de Elçihanı anılmaktadır (Tavukpazarında Haonu'l-elciyye). Polonya'lı Simeon ise, burayı Tavukhanı olarak adlandırır, kşl. *Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesi 1608-1619* (nşr. H. Andreasyan), İstanbul 1964, s. 10.

⁵⁴ J. Reychman, *Zycie Polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa 1959, s. 246-249, ay. yz. *İstanbul'da eski Lehistan devleti elçiliğinin gerine dair*, «*Sanat tarihi gâllığı*» I (1961-65) s. 39-59.

⁵⁵ J. Reychman, *ay yerlerde*.

⁵⁶ S. Twardoski, *Przewazna legacja Krzysztofa Zbaraskiego*, Wilno 1706, J. Reychman zikretmektedir.

Leh temsilcisi olarak gelen Jan Gninski ise, kendilerine tahsis edilecek hanı Çatalca'da öğrenince, beğenmediğini ifade ile red etmiş ve kendilerine başka bir han tahsis olunmuştur. Bunlardan beğenilmeyenin Elçihanı olması, diğerinin de Vezirhanı olması bâzılarınca tahmin edilmiştir. Elçi bu sonuncuyu da beğenmeyince, Panayoti'nin konağında iskân edilmiştir⁵⁷.

Macar İzdenczy'nin bir raporu⁵⁸ ile Topçular kâtibi Abdülkadir'in eserinden anlaşıldığına göre Elçihanı, 1641 de dahi Orta Avrupa temsilcilerine barınak olmaya hâlâ devam ediyordu. Abdülkadir'in *Tevârih-i âl-i Osman* (veya *Vekâyinâme*) nde, h. 1051 (= 1641) yılı olayları arasında bir İran elçisinin geldiği ve Bayazıd'da vezir Hüseyin Paşa sarayına yerleştirildiği bildirilir, ayrıca şunu yazar⁵⁹: «... Elçi-i mezburu Sultan Bayazıd Han tâbeserah caniplerine karib vezir-i sâbık Hüseyin Paşa saraylarına kondurdular ve tekidler olur ecnebiden bir ferd ile mülakat olamazlardı. Bir çorbacı neferatı ile kapularında tayin idüp cemi' giyecekleri miri canibinden defter mucibince tâyin olunmağın ve Engürüs caniplerinden Nemçe elçisi mukaddem gelüp Elçiler hanında konup miriden kifayet miktarı tayin olunup ve peşkeşleri dıvan-ı hümayundan kanun üzere teslim olunmağın ve sair elçiler her taraftan gelürler idi». Sultan İbrahim (1640-1646) zamanında Elçihanı artık bu vazifesinden uzaklaşmağa başlamıştır. Salih Paşa'nın sadareti (1645-47) sırasında h. 1056 (= 1646) dan itibaren elçilerin karşı yakada, yani Galata'da oturmaları kararlaştırılmıştır⁶⁰. Nâima'nın bildirdiğine göre h. 1058 (= 1648) de Galatasarayı acemî oğlanları isyan ederek, Elçihanı'nı işgal etmişlerdir⁶¹. Yine Nâima'nın yazdığına göre h. 1067

⁵⁷ F. Pulaski, *Zrodla do poselstawa Jana Gninskiego*, Warszawa 1907, J. Reychman zikretmektedir.

⁵⁸ F. Luttor, *Adelökök az Eldsi-Honhoz*, «*Türân Zeitschrift für Osteuropäische Vorder-und Innerasiatische Studien*» I (1918 Budapest), s. 286-288.

⁵⁹ Topçular kâtibi Abdülkadir, *Tevârih-i âl-i Osman*'ın h. 1000 (1591/92) den h. 1054 (= 1644/45) e kadar gelen tarihinde bu kayıt bir yazmada [Viyanâ Millî Ktp. de] (1053), var. 530 b (Türkiyat Enst. no. 1956-208 sayılı fotokopiye göre), diğeri ise [Süleymaniye Ktp. Esad Ef. kitapları (no. 2151)] var. 312 b-313 dedir. Müellif hak. bk. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen*, Leipzig 1927, s. 187. İstanbul yazması Prof. M. Aktepe tarafından bana tanıtılmıştır.

⁶⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948, s. 269, not 1.

⁶¹ Nâima, [1283 bask.] IV, s. 356, ayrıca kşl. F. İsfendiyaroğlu *Galatasaray tarihi*, İstanbul 1952, I, s. 28. «Sultan İbrahim zamanında Galatasarayında

(= 1656/57) de İstanbul'a ulûfe almak üzere gelen Kapukulu sipahileri Yeni Cami (ki bu o sırada henüz çok yeni olan Sultan Ahmed camiidir) hanında (veya diğer adı ile Atmeydanı hanında) ve Elçihanında barınmışlar ve bu direnişleri şiddetli bir darbe yemelerine yol açarak bu binalardan ayıklanmışlardır⁶². Aynı şeyi Silâhdar da bildirir. Elçihanı artık eski önemini kaybetmişti. H. 1062 (= 1652) de Ali Paşa imareti yakınında Esir hanından veya Bedestenin Mahmud Paşa camii cihetinden çıkan büyük bir yangın, şiddetli rüzgârla kuvvetlenerek 24 saat sürmüş, Elçihanı ile birlikte pek çok binayı yakmıştır⁶³. Fakat Antakya piskoposu Makarios'un ifadesine göre şehir o kadar çabuk imâr edilmiştir ki, bir ay sonra yangından hemen hemen iz kalmamıştır. Fakat az sonra h. 1070 (= 1660) de İstanbul'un gördüğü yangın âfetlerinin en korkuncunda, Halic'de Ayazma kapısı dışından başlayan ateş, üç gün üç gece sürerek Elçihanı ve etrafını da bu arada yakmıştır⁶⁴. Elçihanı etrafını silip süpüren bu yangınlardan sonra imtiyazlı durumunu iyice kaybetmiş olmalıdır. Bu küçük

her gün Allah Allah sedası gelir ve fakirleri aklıktan kuru ekmele geçinirler. esirler gibi dururlardı. Zira masrafların çokluğundan Şehremini onlara tayin olunan harç ve masrafı vermeğe kadir olamazdı. Zaruret ve açlık cenalarına kâr edüp Şevval ayının yedinci günü Galatasaray hüddamı umumen boşanup İbrahim Paşa sarayına geldiler. Anlar dahi biz ne dururuz yürü çikalım deyu birbirlerine takviyet kılup verüp el kakup taşra çıkarken bunları men için Yeniçeri Ağasını göndermişler ol dahi kol ile gelüp bunları men mülâhazasıyle önlerine varup geri saraya dönün deyu bir yeğiti döğmeğe başladıkta cümleten celepler hücum edip Ağayı kaçırup cümle kolunu tarumar ettiler. Bunları işitüp yeni saray gilmanı dahi zapt olunamayup anlar dahi zor-ı bâzû ile dışarı çıktılar. Umuma varup Elçi hanını ve bâzı hanları ve odaları tahliye edüp geçüp oturdular...»: Hammer, *Hist. de l'emp ott.*, X, s. 202.

⁶² Nâima, *Tarih*, [1283 bask.] VI, s. 257; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtından Kapukulu ocakları*, Ankara 1944, II, s. 185, 209; Silâhdar, *Tarih*, I, 67.

⁶³ Naima, *Tarih*, IV, s. 172; *The Travels of Macarius* (nşr. Belfour), I, s. 28; E. Petridès, *Eglises grecques de Constantinople en 1652*, «*Echos d'Orient*» IV (1900/01), s. 43 [bu yazı Antakya piskoposu Makarios'un seyahatnâmesinden özetlemiştir]; *Voyage du patriarche Macaire* (nşr. Radu), s. 106-107; A. M. Schneider, *not 43 deki yerde*, s. 393; M. Cezar, *Osmanlı devrinde İstanbul yapılarında tahribat gopan yangınlar... «Türk sanatı tarihi araştırmaları»* I (1963) s. 336.

⁶⁴ Mehmed Halife, *Tarih-i Gilmânî*, s. 66; Fındıklılı Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, I, s. 183; Schneider, *not 43 deki yerde*, s. 393/4; M. Cezar, *not 58 deki yerde*, s. 337-341; bu korkunç felâketin müstakil bir tarihi Eremya Çelebi Kömürcüyan tarafından yazılmış olup, yazma halinde Kudüs'de Ermeni manastirinde bulunmaktadır (kşl. H. Andreasyan, *İstanbul tarihi*, İstanbul 1932, önsöz

kayıtlar bu tarihlerde, artık Elçihanının yalnız yabancılara tahsis edilmediğinin açık delilidir zannındayız.

V

Elçihanının yok oluşu

Elçihanı'nın yabancı temsilcilere tahsisinden ne vakit vazgeçildiğini tesbit edemedik⁶⁵. Bir rivâyete göre, 1718 de Pasarofça sulhünden sonra artık elçiler şehir dışına çıkmışlar, önce Bakırköy'de Defterdar çiftliğinde oturmuşlar⁶⁶, sonraları da Beyoğlu'nda kendi devletlerine ait konaklar yaptırmışlardır⁶⁷. Bir rivâyete göre ise

s. XVIII), diğer bir manzum tasviri ise Kâtipzade eliyle yazılmış olup, Ayvan-saraylı Hafız Hüseyin Efendi'nin yazma *Mecmaa-i Tevârih-i Ayvansarayî* (Topkapı sarayı ktp. Hazine, No. 1565, s. 287 vd.) adlı mecmuasında bulunmaktadır, metni için bk. M. Cezar, *not 58 deki yerde*, s. 339-341; R. E. Koçu, *1659 da İstanbul*, «*Tarihîten sesler*», sayı 12 (1943), s. 4-6 da M. Halife'nin bu yangını tasvirini bugünkü dile çevirmiştir. Manzum iki ermenice yangın tasvirinin ise 1660 yangını ile ilgisi biraz şüphelidir; kşl. K. Pamukçuyan, *İstanbul'da 1660 yangını hakkında yeni vesikalar*, «*T. Turing ve Oto. K. Belleteni*» sayı 182 (1957), s. 13-15, yine ermenice bir başka kaynakta da bu yangın anlatılmıştır, kşl. K. Pamukçuyan, *Meğrîli Patrik İstepannos'un 1660 İstanbul yangını tasvirnâmesi*, «*T. T. Oto. K. Belleteni*», sayı 190 (1957), s. 11-13.

⁶⁵ J. von Hammer, *Geschichte d. osman. R.*, V, s. 391; fransızcası, *Hist. de l'empire Ottoman*, X, s. 113 de burasının 1644 e kadar elçilere mahsus olduğunu kaydeder ki aynı husus J. H. Mordtmann, *Constantinople mad. Encycl. de l'Islam* (eski baskı), s. 872 de tekrarlanmıştır.

⁶⁶ III. Ahmed zamanında Divan'da bütün elçilerin Adalar'da iskân edilmelelerinin teklif olunduğu söylenmektedir, kşl. P. de Tournefort, *Relation d'un voyage da Levant*, Paris 1717, I, s. 508; ayrıca bk. J. Hobhouse, *A journal through Albania... to Constantinople*, London 1813, s. 824.

⁶⁷ Tophanede Güzel Sanatlar Akademisi yerinde veya yakınında olan Arap Ahmed Paşa konağında oturan İngiliz elçisinin buradan çıkarılması hakkında mahallelinin şikâyetine dâir h. 1002 (= 1594) de bir vesika vardır (kşl. A. Refik, *Hicri on-birinci asırda İstanbul hayatı*, İstanbul 1931, s. 15-16). Elçi B. Barton ve maiyetinin Galata'da oturmaları uygun görülmüştür. Bu elçinin yanında olan R. Wrag da hristiyan elçilerin Galata'da oturduklarını yazar, bk. R. Hakluyt, *The principal navigations, voyages...* (Dent bask.), London 1926, IV, s. 5. Çok sonraları Beyoğlu taraflarında elçilerin büyük binaları olmuştur. Tournefort, *ag. yerde*, II, s. 8; C. W. Lüdeke, *Beschreibung des türkischen Reiches*, Leipzig 1780, I, s. 103, II, s. 217 den öğrenildiğine göre devamlı elçiler Beyoğlu tarafında konaklara sahipti, zuhurat olarak gelenler İstanbul içinde kalabiliyorlardı. Bir Rus elçilik heyeti ile 1790/91 de gelen anonim ise (elimizdeki nüshada mürekkeple müellifi Salaberry

18. yüzyılda Elçihanı'nın bir süre, Osmanlı devletinin metbuu, Eflâk, Boğdan, Ragusa vs. eyaletleri halkına mahsus olduğu ileri sürülür. J. von Hammer'in yazdığına göre ise 19. yüzyıl başlarında Elçihanı artık *Tatarhanı* olarak tanınmaktadır⁶⁸. Karşısındaki camii pek fazla tahrip eden 1766 zelzelesinde zarar görmüş olabileceğini tahmin ettiğimiz, eski Elçihanı, posta tatarlarına barınak olmuştur⁶⁹. Geçen yüzyılın ilk yarısında bu binanın iyice harap bir görünüş aldığı tesbit edilmektedir. 1830 a doğru İstanbul'da bulunan R. Walsh, Tavukpazarı denilen yerdeki, bir vakitler Avrupalı elçilere, bu arada Busbecq'e tahsis olunan bu hanın artık, «dar, kasvetli ve pis bir harabe» halinde bulunduğunu bildirir⁷⁰. Kitabı 1855 te basılan L. Enault ise, bu harap hanın yıkıntıları arasında fakir kervancıların develerini barındırdıklarını yazmaktadır⁷¹.

Elçihanı'nın öldürücü darbeyi yemesine sebep olan olay, 27 Rebi'ül-âhır 1282 (= 19 Eylül 1864) tarihinde çıkan büyük Hoca Paşa yangınıdır. Bir ka'veden başlayarak, 19 saat süren bu yangında 12 mahalle (7-8 bin ev), 14 cami, 3 han, 7 hamam, 2 saray, 20 konak, İran elçiliği v. s. ile birlikte Elçihanı da yanmıştır⁷². Bir kaç yıl daha bu tarihten sonra hanın perişan harabesi öylece durmuş ve bu sıralarda, 1876 da İngiliz-Kırım şapeli papazı C. G. Curtis tarafından iki resmi çizilmiştir⁷³. W. J. J. Spry adındaki İngiliz de,

olarak gösterilmiş, bir katalogta ise De Struve olarak kayıt edilmiştir. *Voyage à Constantinople...*, Paris tz. s. 204, bütün elçiliklerin Beyoğlu tarafında olduğunu yazar. Râşid, *Tarih*, h. 1127 (= 1715) de bunu doğrulamaktadır, kşl. III, 91; IV, s. 125.

⁶⁸ J. von Hammer, *Constantinople and der Bosphoros*, Pesth 1822, I, s. 597.

⁶⁹ Şekip Eskin, *Türk Posta tarihi*, Ankara 1942, s. 16, «I. Abdulhamid (1774-1789) devrinde tataran ocağı kuruldu idaresi hakkında da bir ferman yazılarak Elçihan, Tataran ocağı ittihaz edildi». Baba Tura, *Posta Teşkilâtı tarihi*, adlı kitabı ise görmedik.

⁷⁰ R. Walsh, *A residence et Constantinople during a period including the commencement, progress and termination of the Greek and Turkish revolutions*, [2. bask.] London 1838, s. 351.

⁷¹ L. Enault, *Constantinople et la Turquie*, Paris 1855, s. 887.

⁷² A. M. Schneider, *not 43 deki yerde*, s. 400; M. Cezar, *not 61 deki yerde*, s. 375. Merhum O. N. Ergin'den rivâyet olarak, İstanbul Belediyesi'nde Hoca paşa yangını denilen bu yangının sahasını gösteren bir harita varmış.

⁷³ C. G. Curtis-Mary A. Walker, *Restes de la Reine villes, IIème Partie: Dans la ville, les Marailles*, baskı yeri ve tarih yok (İstanbul, 1891 ?), res. 28, 29, resimlerin 1876 da çizildiği ve hanın az sonra tamamen yıkıldığı yazılıdır.

1865 yangınındanberi Çemberlitaş çevresinin harabe halinde olduğunu, yer yer binalar yükselmeğe başladığını ve burada pitoresk bir harabenin bulunduğunu yazmaktadır. Elçihanı harabesi, sarmaşık ve ayrılmış taşları arasına kök salan incir ağaçları ile kaplı, muhteşem kemerleri yeşillik otlar ve çalılar ile sarılmış olarak henüz durmaktadır⁷⁴. Fakat az sonra, binanın heybetli harabesinin tamirine gidilmiyerek arsası II. Abdülhamid'in Serkarini, Osman Bey'in⁷⁵ mülkiyetine geçirilmiş⁷⁶ ve o da 1883 de (veya 1880 de) hanı tamamen yıktırarak yerine *Matbaa-i Osmaniye* denilen binayı inşa ettirmiştir. Halbuki Ali Emîri Efendi'nin yazdığına göre önce bu yerde büyük bir *Millet Kütüphanesi* yapılması tasarlanmıştı⁷⁷: «*Fazl-ı meşhur Münif Paşa henüz Münif Ef. iken bir cemiyet teşkili ile 1287 (= 1870) ortalarında bir lâyiha kaleme almış ve ol vakit Hariciye mektupcusu bulunan edib-i ma'rif Edhem Pertev Paşa tarafından mezkûr lâyihanın bir kelimesine dokunulmaksızın satırları arasına diğer bâzı satırlar ilâve ile ve Âli Paşa tarafından aynı suretle tashih olunarak Çemberlitaş'da şimdi Osman Bey matbaası (Elçiler hanı) namıyla meşhur olan cesim mahalde bir muazzam «Millet Kütüphanesi» inşasına karar verilmişti».*

Münif Paşa (1830-1910) nın Maarif meclisi reisi iken yazdığı ve Pertev Paşa (1824-1872) nın da tamamladığı lâyiha şu şu surette özetlenmiştir:

Dersaadetin, tahsil mevkii olan camiler, medreseler ve mekteplere münasebet ciheti müsellem olmak şartıyla, bir münasip mahallinde istisnasız umum ahaliye mahsus olmak üzere usulî inşa ve fûru'-i idaresi tarz-ı cedid-i intizam ve mazbutiyette olarak bir «Millet Kütüphanesi» inşa olunup bunun için dahi Çemberlitaş'da kâin muhterik Elçiler hanı (şimdiki Osman Bey matbaasının bulun-

⁷⁴ W. J. J. Spry, *Life on the Bosphorus doings in the City of the Sultan Turkey past and present*, London 1895, s. 120.

⁷⁵ Osman Bey'in Boyabatlı olduğu hak. bk. N. Delilbaşı, *Hatıralarım, Canlı tarihler*, İstanbul 1946, s. 7; I. Alâeddin Gövsa, *Meşhur adamlar ansiklopedisi*, IV, s. 1213-14, ile *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s. 296 da Hakkâkzâde olarak yazmakta ve Hattat Mustafa Hilmi Efendi'nin oğlu olduğunu bildirmektedir. Mustafa Efendi hak. bk. M. Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul 1955, s. 213.

⁷⁶ Yakın sayılacak bir tarihte cereyan eden bu olayın nasıl yapıldığı da ayrıca araştırılmağa değer. Her halde bu intikal ile ilgili vesikalar mevcut olmalıdır.

⁷⁷ Ali Emîri Efendi, «*Tarih ve Edebiyat Mecmuası*» I (1338) s. 34-37, lâyiha, s. 36-37.

duğu mahal) arsası intihap kılınmış ve fenn-i mimarîde mahir (Mösyö Staye) marifetiyle tanzim ve leffen takdim kılınmış olan bir kita resim mucibince yirmi bin altın masrafla matlup surette gayet vâsi ve mükemmel inşası mümkün olacağı anlaşılmıştır. Şu esnada hazine-i celilenin müsaadesizliği cihetiyle bu babda saltanat-ı seniyyeye bâr olmamak için mezbur meblâğın dersaadet ve vilâyat-ı şahanenin umum ahalisinden toplanmak üzere bir defter açılması tensip kılınmıştır. Tahkik-ı çâkirânemize göre intihap edilmiş olan mezkûr Elçi hanı arsasının bir miktarı Şehremaneti behiyyesine âit olduğundan açılacak defter mucibince akçe toplandıktan verilmek üzere bedel-i misliyle bunun cemiyet-i acizânemize terki ve kusurunun dahi cemiyet hesabına olarak usulüne tevfikân iştirası zımmında emanet-i müşarileyhaya evamir-i lâzime i'ta buyurulması babında....) - Huzur-i maarifnüşûr-ı hazret-i vekâletpenahilerine.

Bu tasarı yerine getirilememiş ve bir avrupalı olduğu anlaşılan mimar Staye'nin projesine göre Millet kütüphanesi (ki bu bir *Bibliothèque Nationale* olacak idi) yapılamamıştır. Aynı arsaya Osman Bey matbaasını inşa ettirerek Elçihanı'nı ortadan kaldırmıştır. Bir tarihî eserin Padişah'a yakınlığı dolayısıyla zengin olan ve nüfuz kazanan bir şahıs tarafından 1880-1883 de yıktırılıp kaldırılması pek hoş karşılanmamıştır. Osman Bey 1890 da öldüğünde Paris'de *Le Temps* gazetesi, bu olayı acı bir tenkit edası ile tekrar ele alarak tazelemiştir ⁷⁸.

Böylece tarihî Elçihanı, tarihlerin tozlu sahifelerinde kalan bir isimden ibaret bir duruma gelmişti. Nitekim, İstanbul tarihi ile yakından ilgilenen ve eski eserleri oldukça iyi tanıyan E. Grosvenor bile Elçihanı'nı, hâlâ duran Vezirhanı ile karıştırmıştı ⁷⁹. Ancak 1910 da Cornelius Gurlitt (1850 - 1938) bu han ile meşgul olmuş ve büyük kitabında, bu eser hakkında bâzı resim ve bilgi-

⁷⁸ «*Le Temps*» (Paris) gazetesi, 9 Eylül 1890 da bunu İstanbul muhabirinin yazısı ile bildirmiştir. Osman Bey'i ağır şekilde itham eden bir kitapta gazetede ki haber aynen tekrarlanmıştır, kşl. D. Géorgidès, *La Turquie actuelle*, Paris 1892, s. 110 - 113. Hanın 1880 de ortadan kalktığı yazılmaktadır. J. H. Mordtmann (yukarıda not 65 deki yerde, s. 872) ve F. Luttor (not 58 deki yerde) 1883 de kaldırıldığını kaydederler. Belki de han 1880 de yıktırılmış, yerine yapılan matbaanın inşası 1883 de bitmiştir.

⁷⁹ E. Grosvenor, *Constantinople*, London 1895, II, s. 754.

leri bir araya getirmiş ⁸⁰, az sonra İstanbul'da Macar Arkeoloji Enstitüsü üyesi, papaz Luttor Ferencz, 1918 de Elçihanı hakkında çok kısa, fakat ciddi, macarca bir makale yayınlamıştır ⁸¹. Fakat bütün bu çalışmalara rağmen Elçihanı unutulmuş ve şehrin tarihi eserleri listesinden silinmişti ⁸². Nitekim bugün bu han hakkında hiçbir şey bilinmediği yazılmaktadır ⁸³. Elçihanının yerine yapılan Matbaa-i Osmaniye ⁸⁴, Darüşşafaka'nın malı olmuş, bir süre işhanı ve sinema (Çemberlitaş sineması) olarak kullanıldıktan (Res. 5) sonra nihayet tamamen yıktırılmıştır ⁸⁵. Birinci Dünya harbi içlerinde kurulan *Türk-Alman dostluk cemiyeti*, bir bakıma gelecekte bir Alman Üniversitesi olacak bir «Dostluk yurdu» inşasını tasarladığında, yer olarak eski alman seyahatnâmelerinde *Alman evi* de denilen Elçihanı'nın yerine çok yakın olan bir arsayı, tam Sultan Mahmud türbesinin karşısını seçmişti ⁸⁶. Bu yerin seçimini mânalı bulduğumuzu belirtmek isteriz. Büyük bir proje müsabakası yapılmasına ve temel atma töreninin de yapılmasına rağmen bu bina inşa edilememiş ve arsa ufak bir park halinde kalmıştır. Osmaniye matbaasını ise 1965 de yıktıran Darüşşafaka, bir vakitler Elçihanı'nın bulunduğu arsada çok derinlere kadar araziye oyduymuş ve yerine şimdiki işhanını yaptırmıştır. Arsada toprak hafriyatı sırasında bulunan kalıntıların mahiyetlerini ve

⁸⁰ C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1908 - 12, I, s. 50.

⁸¹ Luttor Ferencz, not 58 deki yerde, s. 286-288 ve 1 lev.

⁸² Geçen yüzyılda basılan şehir rehberlerinin hiç birinde bu hanın anılmasına karşılık, yeni bir rehberde birdenbire ortaya çıkması gariptir. E. Mamboury, *Constantinople, guide touristique*, İstanbul 1925, s. 343; türkçesi, *İstanbul, rehber-i seyyahîn*, İstanbul 1925, s. 347. Bu not yalnız ilk baskıda vardır, sonrakilerde çıkarılmıştır. Cemaleddin Bildik, *İstanbul hanları*, «Akşam» gazetesi (1 Şubat 1948) de han hakkında Mamboury'ye dayanan kısa bir not yazmıştır.

⁸³ R. Ekrem Koçu, *Elçihanı* mad. *İstanbul Ansiklopedisi*, IX, s. 4994, ayrıca bk. *Divangolu* mad. s. 4624.

⁸⁴ B. Spuler, *Die europäische Diplomatie in der Türkei*, «*Jahrbuch für Geschichte u. Kultur der Slawen*», (1935) s. 314 de yanlış olarak bu matbaayı, Matbaa-i Âmiri (şimdiki Devlet Basımevi) ile karıştırmıştır.

⁸⁵ H. Edhem (Eldem), *Elevah-ı nakşigge kolleksiyonu*, İstanbul 1924, s. 88 de yazdığına göre ressam Rubi Bey (1880 - 1931) Osman Bey matbaasında 1922 de Serbest resim atölyesi adlı bir atölye açmıştır ki, Türkiyede modern resim tarihi bakımından ilgi çekicidir.

⁸⁶ *Das Haus der Freundschaft in Konstantinopel, Ein Wettbewerb deutscher Architekten*, München 1918.

(Res. 24), bir tesbit yapıp yapılmadığını bilmiyoruz⁸⁷. Yalnız muhakkak olan bir şey var ise o da artık bu arsada tarihi en ufak bir izin kalmadığıdır.

VI

Elçihanı ve ressamlar

Elçihanında kalan yabancı ressamlar bu hanın resimlerini yaptıkları gibi, hanın pencerelerinden gördükleri şehir parçalarını da edebileştirmeye çabalamışlardır. Bu surette İstanbul'un 16-17 yüzyıllardaki hayat ve görünüşünü aksettiren bir takım resimler kalmıştır. Bunlar değişik ölçü ve tekniklerde yapılmış eserlerdir. Bazıları ufak, basit krokilerden ibaret, bazıları ise büyük ve iddialı yağlı boya tablolarıdır. Elçihanında ilk barınan yabancı ressamın başında Elçi Busbecq ile aynı yıllarda burada yaşayan Flensburg'lu Melchior Lorichs (1526/27 ?-1583/84 ?) gelmektedir⁸⁸. Ne yazık ki, İstanbul ve Türkler hakkındaki bazı resimleri çok kuvvetli olan bu ressamın, Elçihanı'nı gösteren başlı başına bir eseri şimdilik bilinmiyor. Yalnız mühtelif desenleri arasında iki tanesi kesin olarak Elçihanı'nın değişik istikametlere bakan iki ayrı penceresinden çizilmiştir. Bunlardan birincisi karşıdaki Atik Ali Paşa camii ile önünde bulunan bugün hiç bir izi kalmayan zaviye-imareti tasvir eder⁸⁹. Diğeri ise hanın yan cephesindeki pencerelerin birinden çizilmiş olup İstanbul evleri damları üzerin-

⁸⁷ İstanbul Arkeoloji Müzesinde küçük bir dosya bulunduğu öğrenilmiştir.

⁸⁸ Ressam M. Lorichs hak. vaktiyle mükemmel fakat bugün için biraz noksan bir tez yapılmıştır, H. Harbeck, *Melchior Lorichs* (Diss. Kiel), Hamburg 1911; E. Fischer *Melchior Lorichs*, Copenhagen 1962; S. Eyice, *Kanunî Sultan Süleyman devrinde İstanbul'da Avrupa'lı bir ressam: Flensburg'lu Melchior Lorichs*, «Türk Kültürü», sayı 10 (1963) s. 36-45, resimli; ayrıca bk. P. Ward-Jackson, *Some rare Drawings by Melchior Lorichs*, «The Connoisseur» (May-June 1955) s. 83-93. Bu sanatkar İstanbul'daki çalışmaları hakkında bk. S. Eyice, *Avrupalı bir ressamın gözü ile Kanunî Sultan Süleyman, İstanbul'da bir Safevî elçisi ve Süleymaniye camii, şu eserde: «Kanunî anma yazıları»*, Ankara 1970, s. 129-170, ayrıca resimler.

⁸⁹ C. Gurlitt, *Zur Topographie Konstantinopels im XVI. Jahrhundert*, «Orientalisches Archiv» II (1911-12) s. 1-9, ve 51-65; res. 10, de büyük bir hata yaparak resimdeki camii, Haseki Hürrem Sultan camii olduğunu zannetmiştir. Yukarıda not 6 daki yazımızda bu yanlış teşhis doğrultulmuştur.

den Bayazıd camii istikametinde bir manzarayı aksettirir⁹⁰. Bayazıd camii'nin, renkli taş kuşaklı sağ minaresi açıkça teşhis olunduğuna göre resmin istikameti hususunda hiçbir şüphe kalmamaktadır. Önünde görülen büyük kubbeli yapı hâlâ duran Atik Ali Paşa medresesinin dershanesinin kubbesidir, etrafında ise medrese hücrelerinin kubbe ve bacaları sıralanır. Büyük kubbenin az yanında, evlerin damları üstünden ve ağaçların arasından, Cerrahpaşa semtindeki Arkadios anıtının ucu görülmektedir. Bu anıt bilindiği gibi 1715 de kaidesine kadar yıktırılmıştır. Lorichs'in yıllarca sonra hakkedilen desenleri arasında bazıları *Kervansaray* olarak adlandırılmıştır⁹¹. Ancak bunlar o derecede fantazi mahsulüdür ki Elçihanı'nı tasvir ettiklerine ihtimal verilemez. 1578 başında Elçi Joachim von Sinzendorff ile birlikte elçilik papazı olarak İstanbul'a gelen Salomon Schweigger (1551-1622) in kitabının metnini süsleyen «ağaç oyma» gravürler arasında bir tanesinde İstanbul'un bir genel görünüşü tasvir edilmiştir. *Eigentlicher Abriss der Stadt Constantinopel* başlıklı bu çok şematik gravürde şehrin belli başlı binaları işaretlenmiş ve bir liste halinde bunların adları belirtilmiştir⁹². Bu gravürde D işaretli Ayasofya'nın altında B işareti ile Elçihanı gösterilmiştir. *Der teutschen Legate Behausung* (= Alman temsilcisinin mekânı) olarak adlandırılan bu bina ortasındaki avluyu çeviren kubbeli odaları, caddeye açılan kapısı ile gösterilmiştir (Res. 1). Fakat Schweigger'in kitabında Elçihanı'nın tek başına da bir gravürü bulunmaktadır⁹³. Bu resme göre hanın caddé üzerindeki cephesinde bir sıra dükkân vardır. Üst katın aşağısında bütün cephe boyunca uzanan muntazam bir saçak, bu dükkânları korumaktadır. Hanın ortasında büyük bir avlu görülmektedir. Bunun tam ortasında etrafında bir parmaklık olan bilezikli bir kuyu bulunur. Parmaklığın yanında da bir ağaç vardır. Avluyu çeviren yapı iki katlıdır. Kemerli dört kapısı ile avluya açılır. Bunların sadece biri dışarı

⁹⁰ E. Tietze-Conrat, *Melchior Lorichs, «Kunst in Fernen Welten»* Baden-Baden tz. s. 9-11, s. 9 da sahifenin yarısını sanatçının en değerli eserlerinden olarak bu resim kaplar, E. Fischer, *not 88 daki yerde*, s. 27 ve 82.

⁹¹ Bunlardan biri, Busbecq'in W. v.d. Steinen (Erlangen 1926) baskısında s. 97 de basılmıştır.

⁹² S. Schweigger, *not 39 daki yerde*, s. 102.

⁹³ S. Schweigger, *not 39 daki yerde*, s. 52; aynı resim Mordtmann, *not 40 daki yerde*, sondaki resimler; ve Gurlitt, *not 89 daki yerde*, s. 5, res. 2 de kullanılmıştır.

ile irtibatı sağlar. Bina kesme taştandır. Alt kat sadece dar ince pencereler ile aydınlanmıştır. Bu katın mahzen ve ahır olduğu anlaşılmaktadır. Yukarı kat ise kurşun örtülü kubbelerle sahip hücrelerden meydana gelmiştir. Bunların her birinin bir ocağı olduğu kubbelerin yanında yükselen bacalardan anlaşılır. Ayrıca herbiri dışarı bakan birer pencereye sahiptir. Yukarı kat, avluya çepeçevre pâyeli galeriler ile açılmaktadır. Bu galeriden esas girişin tam karşısına isabet eden sol tarafından iki kemerinin arası camekân ile kapatılarak burası bir mekân haline getirilmiştir (Res. 14). Nasuh' es-silâhi'nin h. 944 (= 1537/38) de tertiplenen *Menzilnâme*'sindeki, İstanbul minyatüründe Elçihanı garip bir yapı olarak gösterilmiştir (Res. 2).

Elçi Ungnad ile İstanbul'a gelen başka bir ressamın da burada resimler yaptığı tesbit olunmaktadır. Bir Alman olan ve desenlerini 1574 de çizen bu sanatkarın, renkli 21 deseni, 1900 dan az önce E. Freshfield'in eline geçmiş, ölümünde oğluna kalmış 1935 de de Cambridge'de *Trinity College* kütüphanesine mal edilmiştir (Ms. 0172). Bunlar arasında bir resim İmparatorun temsilcisinin kaldığı evin yâni Ali Paşa camii yakınındaki Kervansaray'ın civarında Constantin'in Porfir sütununu (yâni Çemberlitaş'ı) tasvir etmektedir. (= *Columna Prophyretica Constantini sîta asl moscheam Alybassae e regione Caravassarae, quae quondam Barbarossae domus fuit, nunc hoc anno 1574 oratorum Caesareorum domicilium*)⁹⁴. Bu resim Çemberlitaş'ı kaidesi henüz taş kılıf içine alınmamış hâli ile göstermekle beraber Elçihanı'nı tasvir etmez. 1814 de İstanbul'a gelerek resimli büyük bir kitap hazırlayan Polonya'lı Comte Razcinsky'nin son derecede nâdir eserinde bir gravür artık kaidesi takviye edilmiş olan Çemberlitaş'ı gösterir ise de anıtın etrafındaki yapılar arasında Elçihanı olanını teşhis etmek zor, hattâ imkânsızdır⁹⁵. Resmin nereden görülerek yapıldığı anlaşılamadığından istikametler de tâyin edilememektedir (Res. 19).

Elçihanı, İstanbul'un panoramalarında pek teşhis olunamaz. Yukarıda bahsi geçen Lorichs'in Hollanda'da Leiden'de bulunan

⁹⁴ C. Mango, *Constantinopolitina*, « *Jahrbuch d. deutschen Arch. Inst.* » LXXX (1965) s. 307, res. 1.

⁹⁵ Graf E. Razcinsky, *Malerische Reise in einigen Provinzen des Osmanischen Reichs* (çev. F. H. von der Hagen), Breslau 1824, s. 80-81 arasındaki lev.

büyük İstanbul manzarasında Atik Ali Paşa camii açık olarak gösterilmiştir. Onun yanında Çemberlitaş yükselir. Bu anıtın solunda görülen çift kubbeli, minareli ve önünde de daha ufak kubbeleri olan yapı, Mahmud Paşa camiinden başkası değildir. Fakat Elçihanı olabilecek hiçbir bina görülmemektedir⁹⁶. Veya bu bina, az daha soldaki büyük eksik kısım ile birlikte yırtılarak kaybolmuştur. Viyana'daki 16. yüzyıl sonuna âit renkli bir İstanbul panoramasında ise, Atik Ali Paşa camii ile Çemberlitaş teşhis olunmakta ve bu sonuncunun hemen yanında Elçihanı'nın birkaç kubbesi farkedilmektedir⁹⁷. Fakat bunlar binanın mimarisi hakkında yeteri kadar bilgi verecek unsurlar sayılamazlar. Başka bir Alman sanatkarının Wilhelm Dilich'in İstanbul'a gelmesinin, her halde böyle bir panoramadan faydalanarak 1600 e doğru meydana getirdiği resimde ise Elçihanı, Gurlitt'in aksini iddia etmesine rağmen hemen hemen teşhis edilemez⁹⁸. Halbuki Hollanda'lı seyyah Corneille Le Brun (Cornelius Lebrun) 1678-79 da İstanbul'da bulunduğu sırada bir de manzara yaptırmıştır⁹⁹. Bu levhada 4 numara ile gösterilen Ali Paşa camii (= *Ali Pasha Giamisi*) solunda Çemberlitaş, onun solunda da bir çok kubbe ile örtülü olarak bir han gösterilmiştir (Res. 15). Geçen yüzyıl başlarında J. Melling'in büyük İstanbul manzaralarında yine aynı hanın kubbeleri Galata sirtlarından görülebilen bir unsur olarak bellidir¹⁰⁰. İstanbul'un 1853-55 den itibaren çekilmeğe başlanan ilk fotoğraf-

⁹⁶ E. Oberhammer, *Konstantinopel unter Suleiman dem Grossen aufgenommen im Jahre 1559 durch Melchior Lorichs*, München 1902, lev. VII ve VIII. Levha VIII de açık olarak görülen Atik Ali Paşa camiiin solunda Çemberlitaş'ın dibinde Elçihanı'na benzer bir bina vardır. Fakat üzeri kubbeler ile örtülü olan bu yapı, hem nisbetsiz hem de soldaki Mahmud Paşa camii yanında yersizdir.

⁹⁷ F. Babinger, *Drei Stadtansichten von Konstantinopel, Galata (Pera) und Skutari aus dem Ende des 16. Jhdts*, Wien 1959, sondaki renkli levha.

⁹⁸ W. Dilich'in İstanbul'a gelmesinin meydana getirdiği (herhalde bir orijinalden) panoramada bu han farkedilmez, bk. C. Gurlitt, *not 89 deki yerde*, s. 1-9, 51-65, lev. I. Hep aynı esasa dayanan 17-18. yüzyıl sanatçılarına İstanbul manzaraları (Merian, Danckerts vs. gibi) bu bakımdan bir vesika değerine hâiz değillerdir. Merian'ın iyi bir reproduksiyonu için bk. E. Grosvenor, *not 79 deki yerde*, I, s. 94-95 arasındaki levha.

⁹⁹ Corneille Le Brun (C. Le Bruyn), *Voyage au Levant...*, Paris 1714, s. 88-89 arasında lev. XXII.

¹⁰⁰ J. Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et du Bosphore*, Paris 1819, lev. IX.

larında da objektifler, yine bu hanı yakalayabilmiştir ¹⁰¹. Zannımızca bunun Vezirhanı olması muhtemeldir.

Fakat Elçihanı'nın elimizde daha tafsilâtlı resimleri de bulunmaktadır. Bunlardan üçü Avusturya'da Viyana Millî kütüphanesinde (cod. 8615) bulunmaktadır. Bu çok iptidai olmakla beraber, tatlı bir canlılığa sahip resimler, Elçihanı'nı (*Carbassaray*) tasvir eder ¹⁰². Bunlardan ilkinde, caddeye açılan kemerli büyük kapı, bu kapının iki tarafında sıralanan tahta kepenkli dükkânlar, hattâ bunların önlerindeki sekide bağdaş kurarak oturan esnaf ile gösterilmiştir. Dükkânların önleri bir saçak ile korunmuştur. Hanın alt katı dışardan moloz taşındandır ve cephelerde sadece mazgal şeklinde menfezlere sahiptir. Üst kat ise muntazam kesme taşındır. Cümle kapısı tonozlu bir dehliz ile içeri girişi sağlar. Yukarı kat sivri kemerli galeriler halinde avluya açılır. Galeride her bölüm bir kubbe ile örtülmüştür. Bu kattaki hocrelerin hepsi ocaklı ve bacalıdır. Dışarı bakan pencereleri Türk kemerli ve demir parmaklıktır (Res. 10). İkinci resimde ise Elçihanı öncesine göre ters istikametten, Marmara tarafındaki revaklardan avluya ve Çemberlitaş'a doğru tasvir edilmiştir. Kaba taşlar ile döşeli olan avluda, tam ortada çıkırıklı bir kuyu vardır. Avluda ayrıca geliş güzel dikilmiş bir kaç da ağaç mevcuttur. Biri gayet uzun bacalı bir mutfak olmak üzere iki baraka da görülür. Hanın alt katını teşkil eden eden ahırların girişleri kemerli eyvanlar halindedir. Esas giriş ise ortada değil yanda gösterilmiştir (?). Yukarı katın revakları taş payeler ve taş kemerler ile meydana getirilmiştir. Payelerin aralarında kafesli korkuluklar vardır. Bu resim yardımcılığı ile, revak kubbelerinin sayısını doğru olarak tayine imkân yoktur. Cadde üzerindeki kanadın ortasındaki diğerlerinden daha büyük kubbenin de gerçeğe uygun olduğunda şüphe edilebilir (Res. 11). İlgi çekici diğer bir husus da, bu resmin, aşağıda bahsi geçecek olan yağlıboya tablonun bir kısmına esas teşkil

¹⁰¹ Tabiatıyla, bu fotoğraflar 1880 den önce çekilenler olmalıdır.

¹⁰² Viyana'daki bu resimlerden biri yıllarca önce yayınlanarak tanıtılmıştır, kşl. T. Bertelè, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli*, Bologna 1932, s. 329, res. 167 (han hakkında izahat s. 330 dadır). Diğer resimler ise, pek yakın tarihlerde yayınlanmıştır, bk. M. And, *XVI. yüzyılda İstanbul*, «*Hayat-Tarih Mecmuası*», sayı 8 (Eylül 1969), s. 21. ay. yz., *Elçiler ve elçilikler*, aynı dergi, sayı 3 (Nisan 1970) s. 22-23. Bu resimlerin negatiflerini veren Sayın M. And'a teşekkürü bir borç bilirim.

etmiş olmasıdır. Elçihanı'nın cadde üzerindeki kanadı ile arka plândaki Atik Ali Paşa camii kubbe ile minaresi ve Çemberlitaş her iki resimde de aynı özellikleri ile görülmektedir. Üçüncü resimde ise (Res. 12) avlu ters istikametten tasvir olunmuştur.

C. Gurlitt'in İstanbul hakkındaki kitabında yayınladığı başka bir resmin ise menşei ve nerede bulunduğu anlaşılamaz ¹⁰³. Bu resim daha muntazam olmakla beraber daha az doğru olsa gerektir. Caddedeki dükkânların sayısı fazladır. Kapı ortada değildir. Binanın örtüsü ve kubbeleri tamamen yanlış bir şekilde çizilmiştir. Galeri revakları yuvarlak kemerli ve payeli olarak gösterilmiştir. David Ungnad tarafından yaptırıldığı bilinen camekân ise Schweigger'in desenindeki durumun tersine solda değil sağdadır. Avluda alt katın görünüşüne dair hiç bir şey işaret edilmemiştir. Sadece, kapı karşısındaki kanadın avluya açılan kemerinin üst kenarı zayıf bir surette işaretlenmiştir (Res. 20).

Elçihanı'nın yıkılmasından az önce harap hâli ile iki resmi, Kırım şapeli papazı, Curtis tarafından 1876 yılında çizilmiştir ¹⁰⁴. Bu resimlerden biri sadece revaklardan bir parçayı ve onların arkasından taşan Çemberlitaş'ı tasvir eder (Res. 16). Diğerleri daha tafsilâtlıdır. Bunda çok harap, kısmen de duvarları çökmüş olan han otlu kubbeleri ile görülür. Resim, yandaki Taşdirek sokağının Divanyolu caddesine kavuştuğu köşeden çizilmiştir. Bunun için arka plânda Marmara ve hattâ adalar farkedilir. Öndeki kemerli yıkıntı, hanın ana caddeye paralel olan ön kanadının kalıntılarıdır. Ortadaki büyük kemer, iç avluya geçit veren açıklık olmalıdır. Solda ise geçit dehlizinden yukarıya çıkışı sağlayan merdiven görülür. Bu resme göre, 1876 da ön cephe hemen hemen tamamen yıkılmış bir halde bulunuyordu. Solda görülen üst kat galerisi, payeleri açıkça belli eder. Kubbeler de revak bölümlerinin üstündedir. Sağdaki kanat, bu resimde kesiti meydana çıkacak şekilde yıkılmış bir haldedir. Ayakta duran dış duvarda pencereler vardır. Bu kanattaki büyük yıkıntı, binanın mimarisini anlamayı kolaylaştırır. Altta görülen büyük kemer alt kattaki ahırın bu kanadın altına geçişi sağlayan açıklığı olmalıdır. Üst kat odalarını revaka bağlayan kapılar ve ocakların bacalarının da durumu buradan

¹⁰³ C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1908-12, s. 50, res. 103.

¹⁰⁴ C. G. Curtis ve Mary Walker, *Restes de la Reine des Villes*, baskıyeri ve yılı yok (İstanbul ?, 1891 e doğru ?) II, res. 28, 29.

anlaşılır. Höcrelerin üstlerinin tamamen yıkılmış olması bunların ayrı bir örtü sistemine sahip olduklarını gösterir (Res. 17). Yıllarca sonra, Macar mimar Kos Karoly de bu resimden faydalanarak, Elçihanı'nın bir desenini meydana getirmiştir¹⁰⁵. Ancak bu resmin bir vesika değeri yoktur (Res. 18). Elçihanı 1880 e doğru yıkıldığına göre, herhalde yakından fotoğrafları da çekilmiş olmalıdır. Bizim bugüne kadar bunlar elimize geçmedi¹⁰⁶.

Viyana'da Millî kütüphanede (*Öst. National - Bibliothek*, cod. 8626) da bulunan, 1588-1592 yılları arasında elçi B. Pezzen H. Hendrovski (veya Gendrofski) nin yanında olan Boutschin (Bautzen?) li bir Polonyalı ressamın yaptığı 159 resimden ibaret albümde bir resim Çemberlitaş dibinde yâni Elçihanı'nın tam önünde cereyan eden bir eğlenceyi (bayram eğlencesi?) tasvir etmektedir¹⁰⁷. Bu resimden Elçihanı'nın mimarisi hakkında bir bilgi elde etmek mümkün olmamaktadır. Çemberlitaş'ın gövdesi gerçeğe uygun olarak çizilmiş ve kaide henüz kılıf içine alınmamıştır. Böylece resim, bu kılıfın yapılmasından önceye aittir. Arka plândaki binaların han ile ilgisi anlaşılmaz. Fakat İstanbul'un canlı bir eğlencesini tasvir eden esas kompozisyon muhakkak ki medeniyet tarihi bakımından çok istifadelidir¹⁰⁸. Resmin kenarında görülen ve çok doğru olarak çizilmiş Çemberlitaş'ın sağında arka plânda yer alan direk, herhalde Atmeydanındaki *Örme obelisk* olmalıdır. Bu takdirde resim Divanyolu caddesinde, Atik Ali

¹⁰⁵ Bu resim, Luttor'un *not 58 deki makalesinin* levhasında basılmıştır.

¹⁰⁶ Hanın muhakkak bir fotoğrafı olduğuna inanıyoruz. Zira İstanbul'da ilk fotoğraflar Kırım harbi sırasında 1855 e doğru çekilmiştir. Bu sırada da han henüz duruyordu. Divanyolu caddesinin bu kesimini gösteren, görebildiğimiz tek fotoğraf Cağaloğlundan gelen caddenin çıkışından Çemberlitaş'a doğru çekildiğinden, Elçihanı'nı almamaktadır. Bunu kapatan şey ise Türbe'nin karşısında yola doğru çıkıntı teşkil eden, bugün hiçbir izi kalmayan Hacı Ferhad mescididir.

¹⁰⁷ Bu resim ilk olarak T. Bertelé, *not 102 deki yerde*, s. 57, res. 22 de yayınlanmıştır, renkli bir baskısı ise K. Teplý, *not 44 deki yerde*, s. 289 da bulunmaktadır, *kşl. ag. ser.* s. 469.

¹⁰⁸ Bu resimde ortada görülen dört direkli, bayraklı Bayram saltanatının bir benzerini, II. Osman (1618-1622) devrinde bir yabancı elçilik mensubu için üçüncü derecede bir minyatürünün yaptığı minyatürlerde de aynen bulmak kabildir. *kşl. F. Taeschner, Alt-Stambuler Hof und Volksleben, Ein türkisches Miniaturen Album aus dem 17. Jhd., Hannover 1925, lev. 39. Prof. Taeschner'in ölümünden pek az önce bana yazdığına göre, şahsına ait olan bu değerli albümün aslı, 1939-1945 harbinde yanmıştır.*

Paşa camii haziresi köşesinden Sultanahmed'e doğru görünüşü aksettirmelidir. Bu duruma göre resmin sağ kısmını kaplayan revaklı ve kubbeli bina Elçihanı'nın cephesi ve dükkânları olmalıdır (Res. 13).

Elçihanı ve çevresi, İstanbul'da yabancıların iyi tanıdıkları bir köşe olarak bir takım tablolara konu olmuştur. Vaktiyle İngiltere'de Sir H. Welcom'a ait iken, merhum Büyük elçi Hulûsi Fuad Togay tarafından orada satın alınarak İstanbul'a getirilen ve merhumun İstinye'deki evinin büyük salonunu süsleyen yağlı boya tablo, bu bakımdan ilgi çekicidir¹⁰⁹. Bu imzasız tablonun kim tarafından yapıldığı bilinmez (Res. 21). 16-18 yüzyılların pek meşhur «şehir hayatı» tabloları karakterinde olan bu eserde pek çok şey, gerçeğe aykırı olarak bir araya getirilmiştir¹¹⁰. Arka plânda bir tarafta pek doğru sayılamıyacak çizgilere sahip olarak Atik Ali Paşa camii'nin kubbesi ile minaresi gösterilmiştir. Diğer tarafta ise Çemberlitaş yükselir. Tablo bu arka plân unsurlarından bina revakları ile ayrılmıştır. Tablonun bu kadarı ile yukarı kısmı, hayret verici derecede, Viyana'da bir albümde bulunan ve yukarıda bahsi geçmiş olan resmi andırmaktadır (Res. 11). Böylece bu resim ile, yağlıboya tablo arasında bir bağlantı olduğu, hattâ belki de tablonun bu resimleri çizmiş olan kimse ile bir ilişkisi olduğu iddia edilebilir. Her iki resmin de aynı ressam elinden çıktığını ileri sürmeğe pek imkân göremiyoruz. Çünkü, Viyana'daki desenlerin hayli iptidai oluşuna karşılık, tablo daha usta bir sanatkarın elinden çıkmıştır. Öndeki ağaçlı avluyu, revakların altını ve hattâ binanın içlerini dolduran kalabalık, bir Avrupalı elçilik heyetidir. Ancak bu heyet Türkler ile beraber, bir heyetin kabulü merasiminin çeşitli safhaları ile tasvir edilmiştir. Elçilik alayının gelişi, Divanda kabulü, yemek vs. gibi konuların hepsi burada mevcuttur. Hattâ önde kenarda falakaya

¹⁰⁹ Emekli büyük elçi Hulûsi Fuat Bey'in İstinye'deki evinde salonu süsleyen bu büyük tabloyu, kendilerini 21. 1. 1961 günü ziyaretimizde görmüş ve evvelce çektiikleri iki fotoğrafını bana vermişlerdi. Merhumun hatırasını burada rahmetle anarım.

¹¹⁰ Böyle «şehir hayatı» tabloları, 17-18. yüzyıllarda çok moda olmuştur. Münih şehrinin tasvir eden böyle bir eser, Münih'de Şehir müzesinde görülebilir. Ankara'nın 18. yüzyıldaki şehir hayatını tasvir eden ve şimdi Hollanda'da bulunan çok güzel bir tabloyu ise ayrıca tanıtacağız.

yıkılan suçlular bile gösterilmiştir. Bunun gerisindeki kalabalık sahnede yabancıların olmayışı ve kadınların bulunması sadece Türk hayatı ile ilgili bir şey olmalıdır (belki mahkeme?). Ortada görülen Sadrâzam tarafından elçinin kabulü ise esasında Saray'da cereyan eden bir merasimdir ¹¹¹. Fakat arkadaki Çemberlitaş ile Atik Ali Paşa camii, bu sahnelere çerçeve olan yapının, Elçihanı olarak düşünüldüğünü gösterir. Ressam elindeki muhtelif unsurları, üstüste toplayarak gerçekte tam bağlantısı olmayan bir eser vermiştir. Meselâ, revaklar iki yana doğru döner. Halbuki esasında Elçihanı'nın böyle bir özelliği yoktur. Kubbe revakların üstündedir; fakat nisbetsizdir. En büyük hata avlu zemininin revaklar ile aynı hizada imiş gibi tasavvur edilmesidir. Ortadaki büyük kubbe de uydurulmuştur. Revakların altında ve gerisinde görülen mekânlar ise Elçihanı ile ilgili değildir. Bunlar Topkapı sarayının Kubbealtının salonlarıdır.

VII

Elçihanı'nın mimarisi

Elçihanı'nın Bizans çağına ait bir yapının yerinde yapıldığı muhakkaktır. Bu acaba *forum constantini* midir? Yoksa Bizans çağında aynı yerde kurulmuş bir dini bina mıdır? bu suallerin cevabını vermek imkânı kalmamıştır. H. Dernschwam hanın güzel bir kilisenin yerinde elli yıl kadar önce inşa olduğunu bildirir ¹¹². Lubenau ise Ioannes manastırı yerinde yapıldığını yazar ¹¹³. Evliya Çelebi de «Kefere zamanında dahi han imiş» demek suretiyle bu rivâyeti daha değişik şekilde tekrarlamıştır. Fakat Dernschwam ve Evliya Çelebi bu binanın temelden itibaren Türk yapısı olduğunu ifadede birleşirler. Ancak alt kattaki mahzenler yabancı seyyahlarda, bunların eski binaların kalıntıları olabileceği zehabını uyandırmıştır.

Elçihanı, Dernschwam'a göre dört tarafından da serbest olup, Duvarları $1\frac{1}{2}$ Viyana arşını (*Wiener Ellen*) kalınlığında, 6 *Lachter*

¹¹¹ Kabul merasimi tabloları çeşitli koleksiyon ve müzelere dağılmış olarak inanılmaz derecede çoktur. Bu kususta bk. S. Eyice, *Latterveit'in kitabının tahlil ve tenkid*, «Belleten», XXIV, sayı 94 (1960) s. 315, ve not 14.

¹¹² Dernschwam, not 35 deki yerde, s. 40 ve 144.

¹¹³ Lubenau, not 44 deki yerde, s. 188; Teply, not 44 deki yerde, s. 213.

(12 m. kadar) yüksekliğindedir. Ortada herbir kenarı 50 adım uzunluğunda (37m. 50 ?) bir avlu vardır. Bunun da tam ortasında suyu içilemeyen bir kuyu bulunmaktadır. Dışardan avluya yüklü birer arabanın geçebileceği kadar yüksek ve geniş üç kapıdan girilebilir. Alt katta ahır vardır. Bu sadece avludan .0 mazgaldan ışık alır. Dışarı penceresi yoktur. Ahırın ortasında altı kalın paye tuğladan yapılmış yedi tonozu taşımaktadır. Giriş dehlizinde sağlı sollu 21 basamaklı iki merdiven yukarı çıkışı sağlar. Her basamak 8 ayak genişliğindedir. Sokaktan avluya kadar binanın derinliği 31 adım (23 m. 25) dir. Galerinin her kenarı 48 adım böylece çepeçevre 192 adımdır. Galeride revak payeleri dibinde 9 ayak eninde ve $1\frac{1}{4}$ ayak yüksekliğinde üzerinde, yazın yatmaya ve oturmağa mahsus bir sed vardır. Birbirinden 12 ayak aralıklı 22 tane kareye yakın paye ($1\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{4}$ Viyana arşını ölçüsünde) avluyu çevreler ¹¹⁴. Bunların üzerlerine her cephede altı kemer atılmıştır ki toplamı 24 kemer yapar. Bu payeler gerideki duvarlara yedi (toplam 28) kuvvetli kemer ile bağlanmış, aralarına 3 parmak kalınlığında demir gergiler konmuştur. Revaklarda meydana gelen bölümler kurşun kaplı 28 kubbe ile örtülmüştür. Bu revağın etrafında, dört kenarda da 42 hõcre sıralanır ¹¹⁵. Herbiri 16 ayak en ve boyundadır. Herbirinde bir ocak vardır. Zeminleri tuğla döşelidir ve biri revaka diğeri dışarı iki pencereye sahiptir. Dışarı bakan pencerelerin demir parmaklık ve tahta kepenkleri vardır. Revakdan ışık alan pencereler ise kepenksizdir. Hiçbirinde cam yoktur. Kapılar ahşaptır. Hanın da üstü kubbelidir. Cephede, kapının iki yanında kurşun kaplı bir saçak ile örtülü on dükkân vardır ¹¹⁶. Bu saçak genişliği 3 *lachter* (6 m.) ölçüsündedir. Dernschwam'a göre handa mutfak yoktur. Busbecq ise han hakkındaki bilgileri şu surette tamamlar :

«İstanbul'un en kesif surette kalabalık bir yerindedir. Arka pencereler uzaktan, gayet güzel denizi görüyorlar; hattâ yunus

¹¹⁴ Dernschwam'ın bu rakkamı ya hatalı ya bu bir istinsah yanlışlığı veya tasrih etmediği bir özelliğe dayanır. Çünkü avlu kare, revak kubbeleri de 28 tane olduğuna göre, paye sayısı ancak 25 olabilir. Elçi Ungnad'ın iki payeyi böldürerek oda haline getirmesi de Dernschwam'dan sonradır.

¹¹⁵ Oda sayısı da her seyyahda farklıdır. Bunun da sebebini bulmak mümkün olamayacaktır.

¹¹⁶ Kapı dehlizinin özel biçimi olup olmadığını pek anlayamıyoruz. Burada «yasakçı» yeniçerilerin oturması için birer hõcre olduğu muhakkaktır.

balıklarının suda oynaşmaları seçilmektedir. Asya tarafındaki Olympos dağı (Uludağ)ın devamlı beyaz karlı tepesi farkediliyor. Han bütün rüzgârlara açıktır. Bundan dolayı sıhhi bir ikametgâh telâkki olunuyor. Maamafih, Türkler ecnebilere bu gibi şeyleri çok gördüklerinden, pencerelere demir parmaklık koymak suretiyle nezareti kesmekle de iktifa edemiyerek tahta perdeler çekmişler, hem manzaradan, hem taze havadan istifadeye mâni olmuşlardır. Bu, komşuların şikâyeti üzerine yapılmış gibi görünüyor. Çünkü onlar hıristiyanların kendi hususî hayatlarını seyrettiklerini iddia etmişlerdir. Bina tam bir murabaa teşkil ediyor. Ortada büyük bir avlu vardır. Avluya bir kuyu kazılmıştır. Yalnız üst katta oturuluyor. Önünde bir veranda vardır ki, firdolayı devam ediyor. Arkada odalar yapılmıştır. Veranda dahili kısmı teşkil ediyor ve avluya bakıyor. Odalar harici kısmı vücuda getiriyor, hepsinin kapıları verandaya açılmıştır. Odaların sayısı çok ise de kendileri küçüktür. Hepsinin ölçüleri birdir. Tıpkı manastır hücreleri gibi. Binanın cephesi sokağadır. Sokak saraya gider. Her cuma günü Sultan camiye giderken buradan geçer. Onun için sefirlerin kendisini pencerelerden sık sık görmeleri kabildir. Binanın alt katı beygirler için ahır hizmetini görüyor. Bina dahili kemerler üzerine kurulmuş ve bu suretle yangından korunmuştur. Üstü de kurşunla örtülmüştür. Bir çok hususlarda bu ev çok rahattır. Fakat bir çok da mahzurları vardır. Burada her şey zaruri ihtiyaçları temin için yapılmıştır. Keyif ve zerafet hiç düşünülmemiştir. Güzelliği yahut yeniliği ile gözü çekecek hiç bir şeye tesadüf edemezsiniz. Bunları söyledikten sonra Busbecq, bu binanın başlıca mahzurunu teşkil eden haşerat ve hayvanlardan şikâyet etmektedir. «Sürülerle gelincik, birçok yılan, kertenkele, akrep var» diyen elçi, uzun uzadıya bunlardan ve bilhassa yılanlardan bahsetmektedir. Wenceslas Wratistlaw ise hanın kırmızı taşlardan yapıldığını, üstünün kurşun kaplı olduğunu, cümle kapısından girince temiz dört köşe oldukça gösterişli bir avluya geçildiğini yazar. Bu avlunun dört tarafında birer kapı ve yukarı galerilere çıkışı temin eden birer taş merdiven vardır. Alt katta mutfak, şarap mahzeni ve ahırlar vardır. Ahır 200 at alacak genişliktedir. Üst katta, bir galerinin etrafında ise çok rahat odalar sıralanır. Schweigger'e göre her oda tonozludur. Her biri 12 ayak en ve boyundadır. Duvarlar sıvasız ve badanasız çıplak taştır. Her odada ocak varsa da odun

azlığından hepsi ısıtılamaz. Elçi Ungnad bu galerinin bir kısmını böldürüp kapatarak 12 adım boy ve 8 adım eninde bir yemek salonu haline getirmiştir. Schweigger'e göre, oda sayısı otuzdur. Yapının ortasında taş döşeli bir iç avlu vardır. Ortada bir kuyu bulunur. Alt katlar ahırdır. Bunlarda 400 at barınabilir. Mutfak B işaretli yerdedir. Dışarıda ise dükkânlar bulunmaktadır. Schweigger, avluda müstakil bir bina halinde bir mutfak gösterdiğine göre, Dernschwam'dan sonra yâni 1555 - 1578 yılları arasında bunun yapıldığına ihtimal verilebilir. Lubenau'a göre mahzenin bir kısmı şarap mahzeni, diğer bir kısmı mutfak idi. Elçi bunu yanında bir de fırın yaptırmış, bunun önüne de avluya ahşaptan, biri Elçi diğeri Nuntius için iki küçük mutfak daha yaptırmıştır. Ayrıca burada bir kümes ile domuz ve geyikler için de bir baraka bulunuyordu. Lubenau'ya göre yukarı kat galerisini çevreleyen oda veya, hücrelerin sayısı kırkbir idi. Herbiri 12 ayak boy ve eninde idi. Stephan Gerlach'a göre, Elçihanı büyüklük ve genişlik itibariyle birçok prens sarayından daha haşmetli idi. Dışardan büyük muntazam kesme taşlardan, içeriden ise tuğladan yapılmıştı. Üstü ise tamamen kurşun örtülü idi.

Bütün bu bilgiler, elimizde mevcut çeşitli desenlerin yardımı ile tamamlandığında, Elçihanı'nın mimarisi bâzı teferruat meseleleri istisna edilecek olursa, ortaya çıkmaktadır. Girişin üstündeki kubbeyi yerleştirmek, helâ bölümlerine bir yer bulmak, hücre sayısını doğru olarak tesbit etmek, cadde boyunca sıralanan dükkânların esas bina bünyesi içinde mi yoksa dışında mı olduklarını anlamak pek mümkün olamamaktadır. Biz içinde olduklarını tahmin ediyoruz. Bu binanın diğer hanlardan pek farklı olmadığı anlaşılıyor. Edirne'de Rüstem Paşa hanı veya Ankara'da bedesten bitişiğindeki han gibi, bu da iki katlı bir Osmanlı devri yapısıdır. Plânını ve tam ölçülerini ¹¹⁷ doğru olarak bulmak belki mümkün değilse de ana hatlarını çıkarmak kabildir. Ne yazık ki eski İstanbul plân ve haritalarında bu eser çok şematik olarak belir-

¹¹⁷ Eldeki bilgi ve eski resimlerin yardımı ile öğrencimiz A. Altun, Elçihanı'nın restitüsyonunu yapmağa çalışmış ve bu yazımızın sonundaki desenleri (kşl. res. 22-23) meydana getirmiştir. Fazla bir iddiası olmaksızın sadece bir tahmin olarak, Elçihanı'nın ilk şeklini, muhakkak ki bazı hususlar şüpheli kalmakla beraber, bu desenler bir derece canlandırılmaktadır. Bu gayretli çalışmadan dolayı A. Altun'a teşekkür ederim.

tilmiştir. Yoksa bunlardan da faydalanmak mümkün olabilirdi. Sultan Bayezid Suyolu haritasında Atik Ali Paşa camii, Çemberlitaş ve Valde hamamının gösterilmesine karşılık ¹¹⁸, Elçihanı işaret edilmemiştir ¹¹⁹. Stolpe'nin 1866 da çizilen güzel İstanbul plânında ise Elçihanı'nın sadece kare kitlesi ve avlusu gösterilmiştir ¹²⁰. 1880 e doğru meydana getirildiği anlaşılan İstanbul şehir plânında artık ortadan kalkmış olduğundan han işaret edilmemiştir ¹²¹. Halbuki bu plânda mevcut olsa ölçülerini doğru olarak bulmak imkânı vardı.

* * *

İstanbul'un tamamen yok olan bir eski eserini teşkil eden Elçi hanı hakkındaki bu araştırmamız şu hususları ortaya koymaktadır:

1. Elçihanı, Atik Ali Paşa'nın vakıflarına bir ek olmak üzere 1510-12 yıllarında, bir takım Bizans devri kalıntıları ile Paşa'nın konağının olduğu yerde inşa edilmiştir. Atik Ali Paşa camii manzumesinin bir parçasıdır ve bu sadrazamın eserlerinden biridir. Atik Ali Paşa'nın konağının yerine böyle bir han yaptırmasında, belki İstanbul'da korkunç surette zararlar yapan ve «küçük kıyamet» olarak adlandırılan depremin tesiri de olması mümkündür. 1509 da vuku bulan bu depremde zarar gören konağın yerine bir han yapılması uygun görülmüş olabilir.

2. Han inşaatı biter bitmez Orta Avrupalılara tahsis edilerek böylece bütün 16. yüzyıl boyunca tanınmış, Orta Avrupa elçileri ile heyetlerine barınak olmuş bu bakımdan da sanat ve kültür hayatına girmiştir. Ancak geç bir devirde Tatar hanı olarak adlandırılmıştır.

¹¹⁸ S. Ünver, *Fatih'in oğlu Bayezid'in suyolu haritası dolayısıyla 140 seneye önceki İstanbul*, İstanbul 1945, harita 3.

¹¹⁹ Ölçüleri hususunda elimizde bir dayanak vardır. O da Elçihanı'nın üzerine inşa edildiği yapı adasının bugüne kadar biçim ve ölçülerini değiştirmeden kalmış olmasıdır. Han üç tarafından sokaklar ile sınırlanmak suretiyle bu adanın ön kısmını kaplıyordu. Yapı adasının Divanyolu üzerindeki cephesinin ölçüsü yan cephelerin ölçüleri ile aynı olmalıdır.

¹²⁰ C. Stolpe, *Plan von Constantinopel...*, Berlin 1866, 176 rakkamının yanındaki bina.

¹²¹ E. Hakkı Ayverdi, *19. asırda İstanbul haritası*, İstanbul 1958, pafta B/3.

3. Geçen yüzyılda harap bir haldedir. Bu hali ile 1865 yangınına kadar kullanılmış, bu yangından sonra tamamen boşaltılarak, 1880 e doğru tamamen yıktırılıp ortadan kaldırılmıştır.

4. Eldeki bilgilerin yardımı ile mimarisinin ana çizgilerini, pek az karanlık veya şüpheli kısımlar kalmak üzere tayin ve tesbit etmek mümkündür. Muhakkak surette var olduğunu sandığımız, eski fotoğrafları bir gün ortaya çıkacak olursa, karanlık kalan noktaları da aydınlatmak mümkün olacaktır.

5. Ve nihayet aşağı yukarı yüz yıldır şehir «imarı»nda yaptığımız nice yanlış işlerden bir tanesi de Elçihanı'nın restorasyonuna gidileceğine ortadan kaldırılmasıdır. Geç Roma devrinin bir *forum'u* üzerinde ve çevresinde teşekkül eden bir Türk manzumesi, bu unsurun kalkması ile eksik kalmış, aynı zamanda Çemberlitaş etrafında gruplanan, Atik Ali Paşa camii, hazire ve türbesi, zâviye-imareti, Köprülü camii ve medresesi, Vezirhanı ve Valide (Çemberlitaş) hamamının ¹²² yarattığı *türk* şehir meydanının tertibi bozulmuştur (Res. 4).

6. Atik Ali Paşa'nın İstanbul'daki eserleri gibi, Edirne (Res. 8), Çatalca (Res. 7) daki camileri ve hattâ Yanbolu'daki bedesteni (Res. 9) ile Yassıören'deki mescidi (Res. 25) mimârî değeri sahip, sanat hüviyeti olan eserlerdir. Yıkılan Elçihanı'nın da aynı evsafa bir yapı olduğu tahmin edilebilir ¹²³.

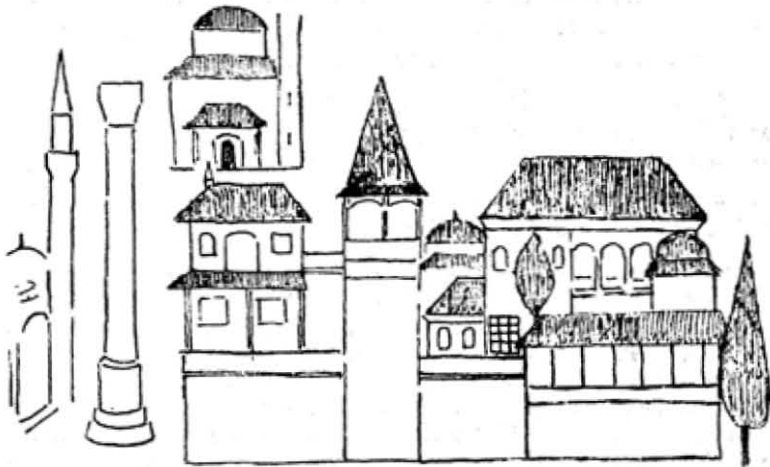
7. Bizim burada bir araya getirebildiğimiz notlar, sanat tarihinin medeniyet tarihinin bir parçası olduğuna inanan bir sanat tarihçisinin bulabildikleridir. Şüphesiz tarihçi ve arşivcilerimiz burada derlenen bilgileri daha tam hale sokabilecek not ve vesikalar ortaya koyacaklardır.

¹²² H. Glück, *Die Baeder Konstantinopels*, Wien 1926, s. 136-139, no. 22; K. Ahmed Aru, *Türk hamamları etüdü*, İstanbul 1949, s. 114 de tarif yapılan bu çok güzel hamamın, ne yazık ki son yıllarda bütün tarihi ve mimârî değerini hiçe sayan değişikliklerle hüviyeti bozulmaktadır.

¹²³ Atik Ali Paşa'nın eserlerinin hiç birinde orijinal inşa kitabesi bulunmayışı da gariptir. K. Kepeci'nin Başbakanlık arşivindeki h. 1026-1273 yıllarına ait vesikalardan aldığı notlara göre, Yassıviran'da Gazi Ali Paşa camii medresesi ve mektebi'nden başka Yağcı Hacı Ali mescidi ve mektebi, Hacı Ömer oğlu Hacı Ali Ağa medresesi, Kurt Ali Ağa camii vardır. Halbuki biz burada üzerinde iki tamir kitabesi olan küçük bir camiden başka hiçbir eski eser görmedik. (K. Kepeci'nin notları E. Gl. C. Çulpan tarafından lütfedilmiştir).

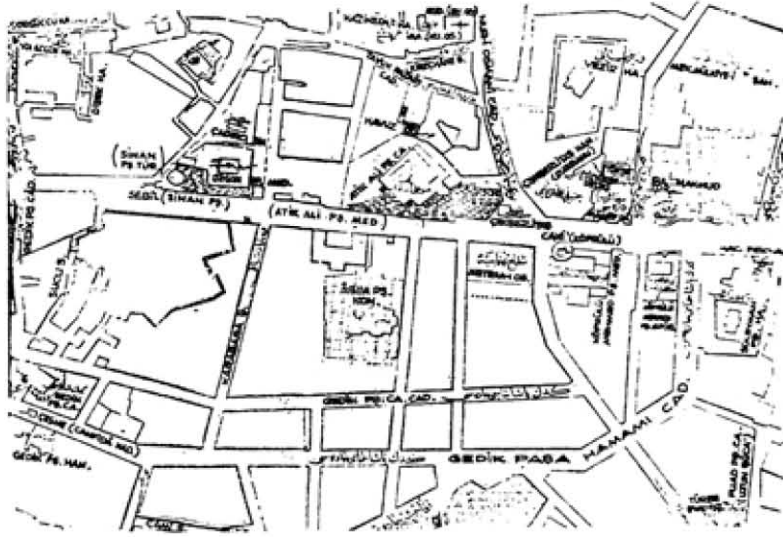
Res. 1 - S. Schweigger'in İstanbul manzarasında Elçihanı

Res. 2 - Nasuh-es Silabi'nin İstanbul manzarasında Elçihanı yerinde gösterilen bina

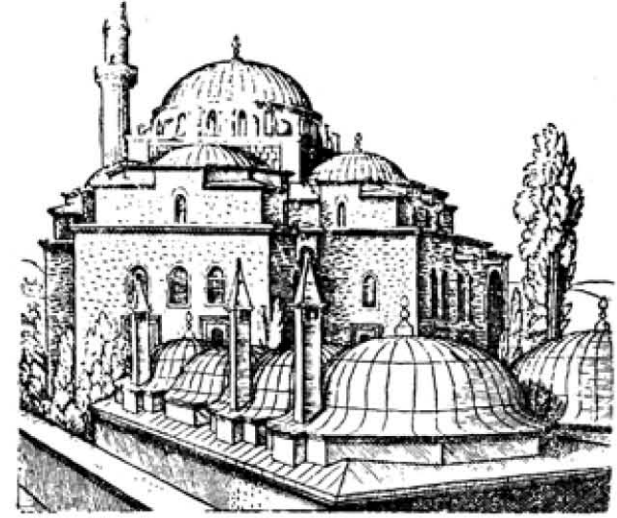
Res. 3 — Atik Ali Paşanın konağının yerinde kervansaray yapılmasına dair ferman. (Topkapı Sarayı Arşivi, no. 6459).

Res. 4 — 1880-1885 e doğru çizilen İstanbul plânında Elçihanı çevresi.

Res. 5 — Elçihanı yerinde 1880-1883 de yapılan Matbaa-ı Osmanî yıkılmadan önce.

Res. 6 — M. Lorch's'in bir gravüründe 1555 de Elçihanı'nın bir penceresinden Atik Ali Paşa camii ile imaret-zâviyesinin görüntüsü.

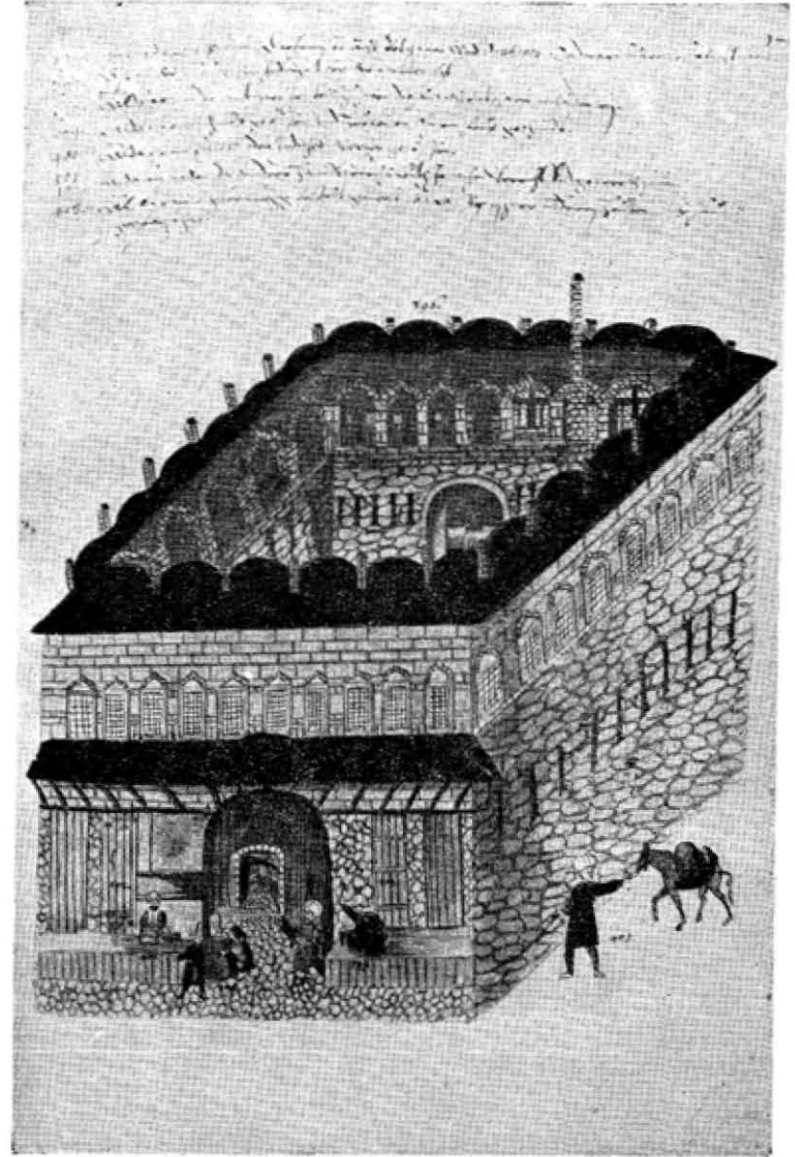
Res. 7 — Çatalca'da Atik Ali Paşa camii tamirden önce ve sonra.

Res. 8 — Edirne'de Atik Ali Paşa camii harabesi.
(A. Süreyya Duruçay tarafından temin edilen bir fotoğraftan).

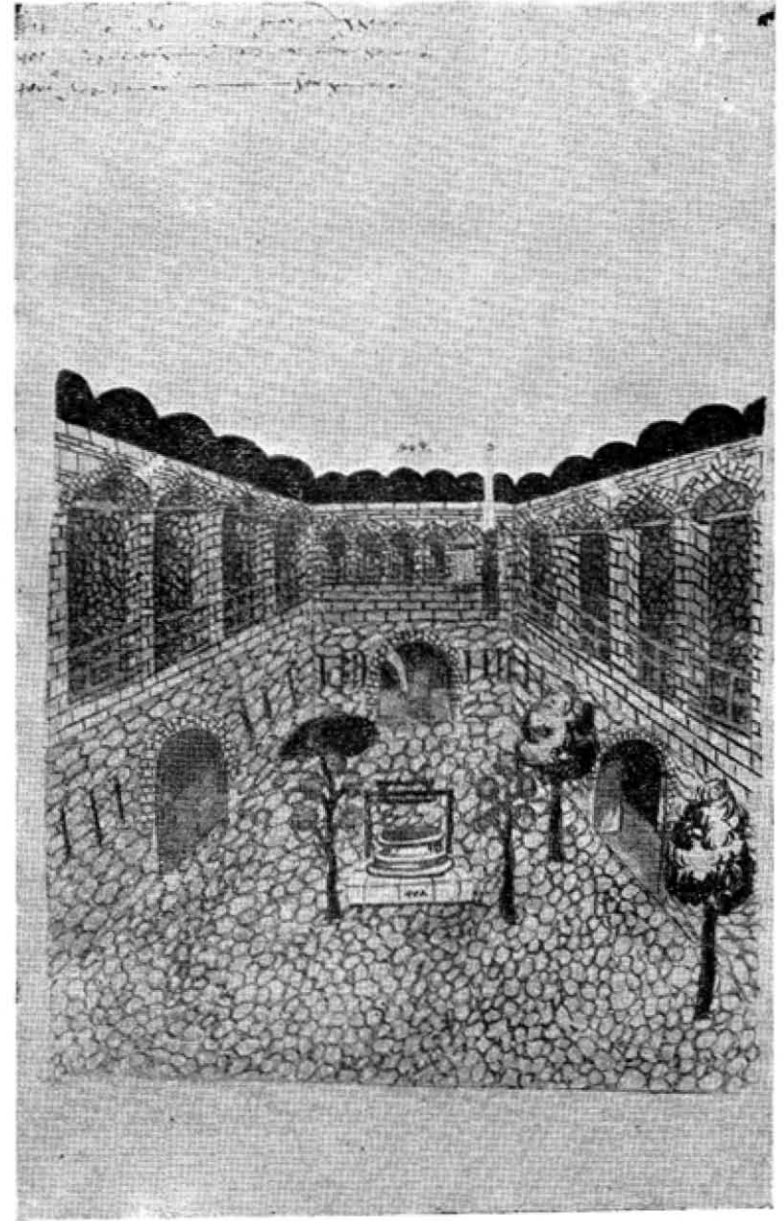
Res. 9 — Bulgaristan'da Yambolu'da Atik Ali Paşa bedesteni
(1966 yazında yazar tarafından çekilmiştir).

Res. 10 — Viyana'daki bir albümde Elçihanı'nın dıştan görünüşü.

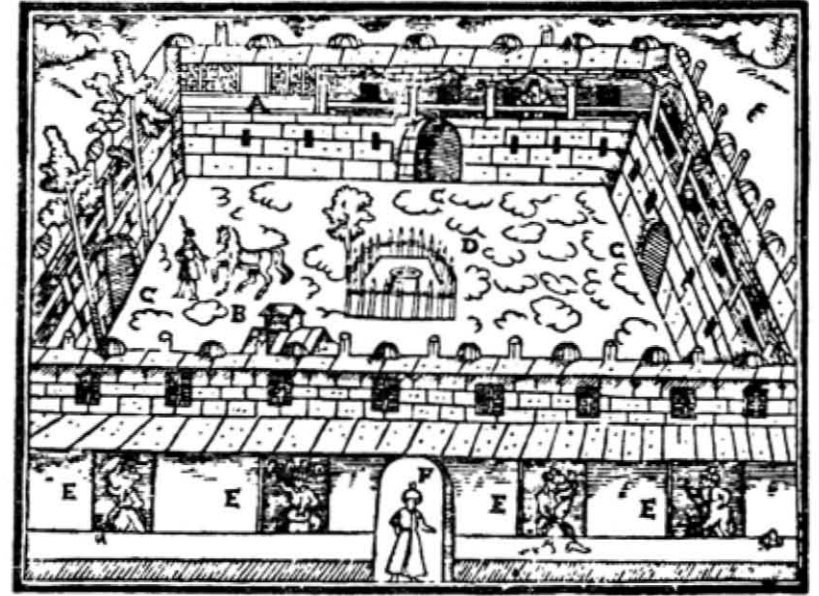
Res. 11 — Aynı albümde Elçihanı'nın iç avlusu ile Atik Ali Paşa camii ve Çemberlitaş'ın görünüşü (M. And tarafından verilen negatiften).

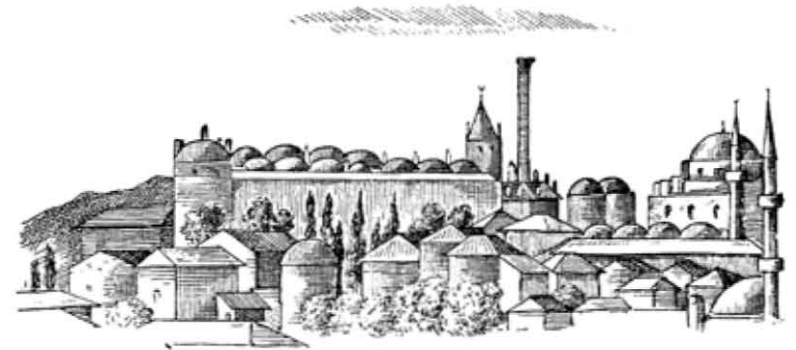
Res. 12 — Aynı albümde Elçihanı'nın iç avlusunun deniz istikametinde görünüşü. (M. And tarafından verilen negatiften).

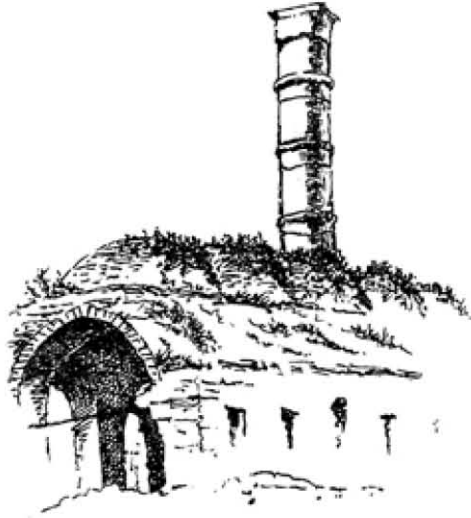
Res. 13 — Elçihanı önünde ve Çemberlitaş dibinde 16. yüzyılda bir bayram eğlencesi (Viyana'daki bir albümden).

Res. 14 — S. Schweigger'in seyahatnâmesinde Elçihanı.

Res. 15 — C. Le Bruyn'un seyahatnâmesinde uzaktan Elçihanı veya Vezirhanı.

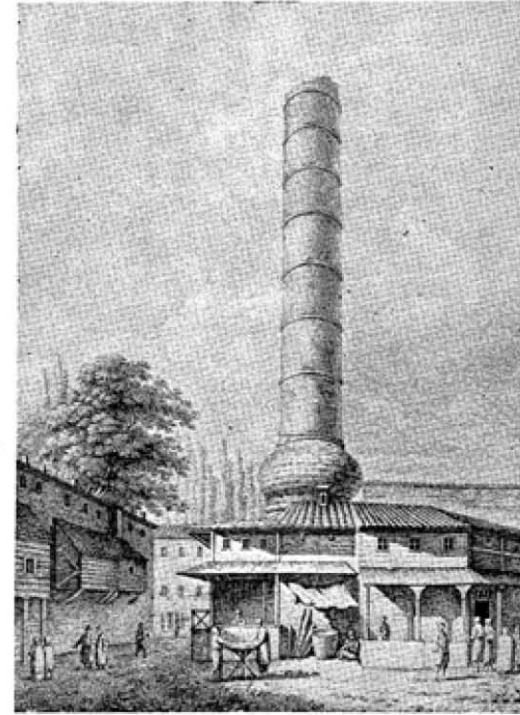
Res. 16 — Curtis tarafından 1876 da çizilen Elçihanı harabesi ve Çemberlitaş.

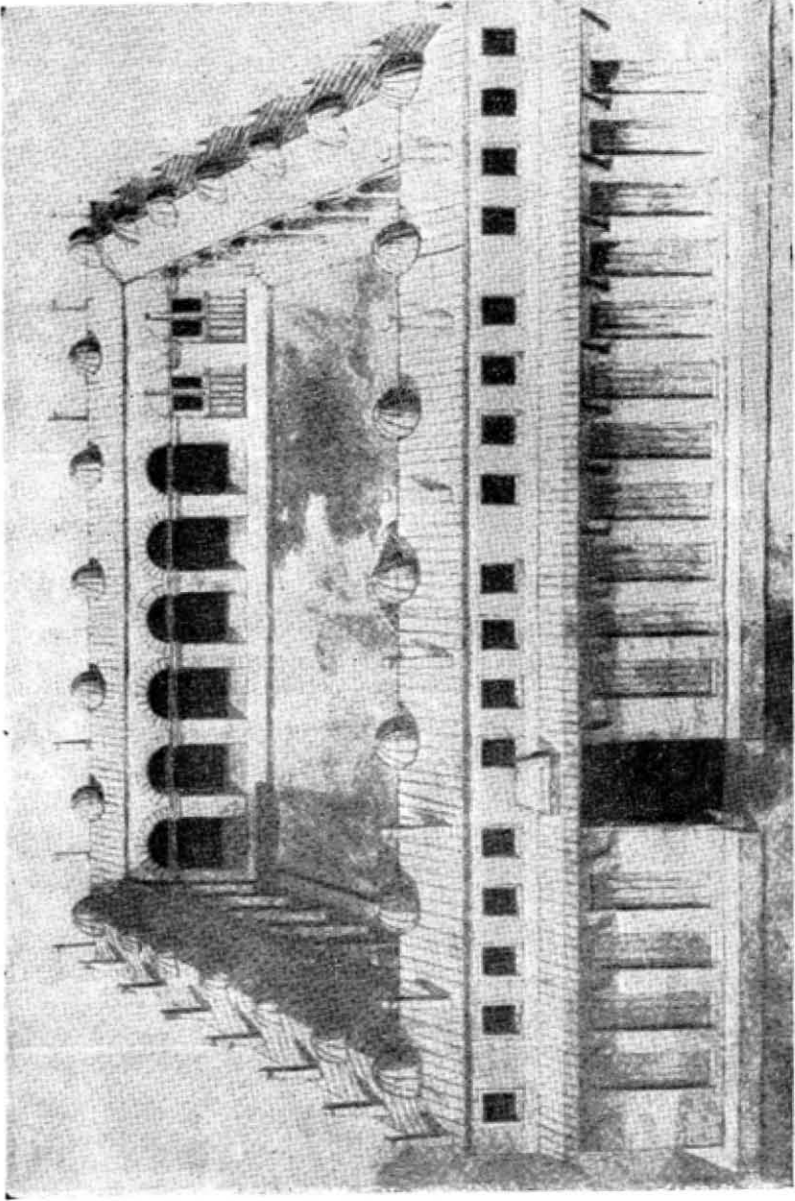
Res. 17 — Curtis tarafından 1876 da çizilen Elçihanı harabesinin tamamı (Arka plânda deniz ve Adalar'dan biri farkedilmektedir).

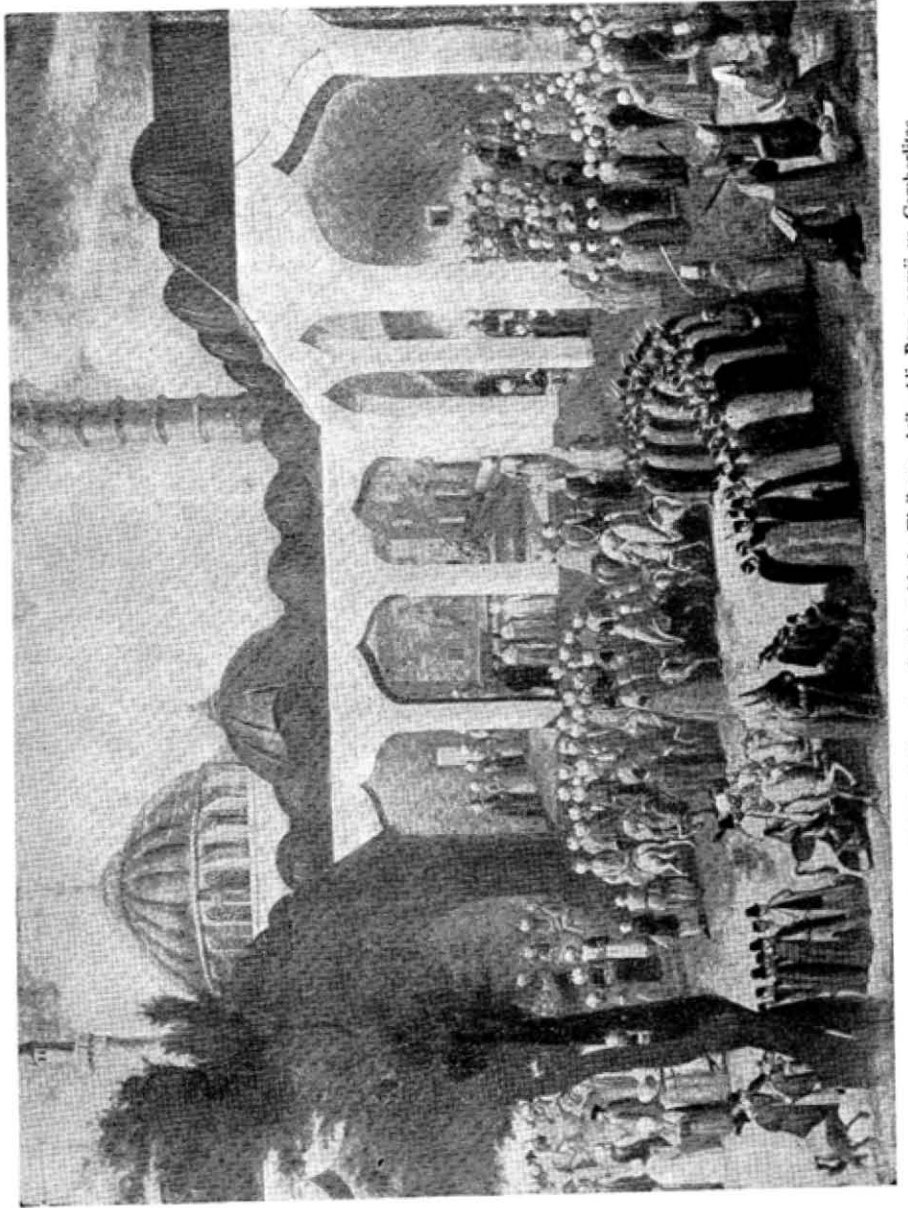
Res. 18 — Karoly Kos tarafından Curtis'in deseninden kopya edilen Elçihanı resmi.

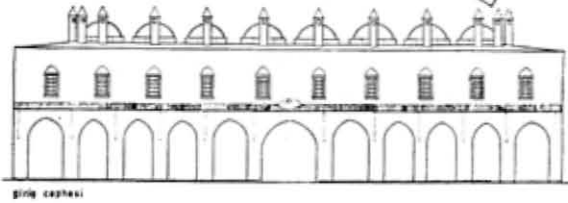
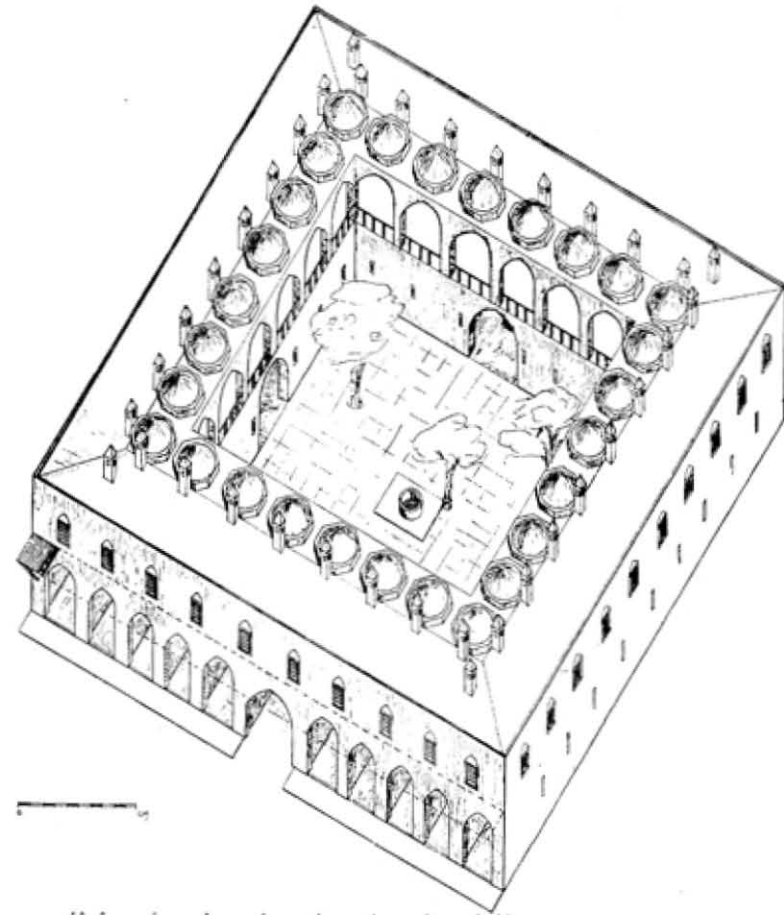
Res. 19 — Elçihanı önünde Çemberlitaş, Graf Razchinsky'nin seyahatnâmesinden.

Res. 20 — Aslı tesbit edilemeyen, C. Guritt tarafından yayımlanan Elçiham resmi

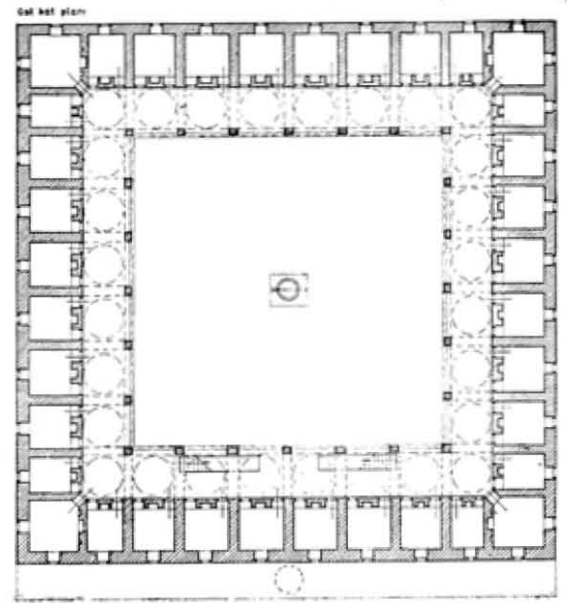
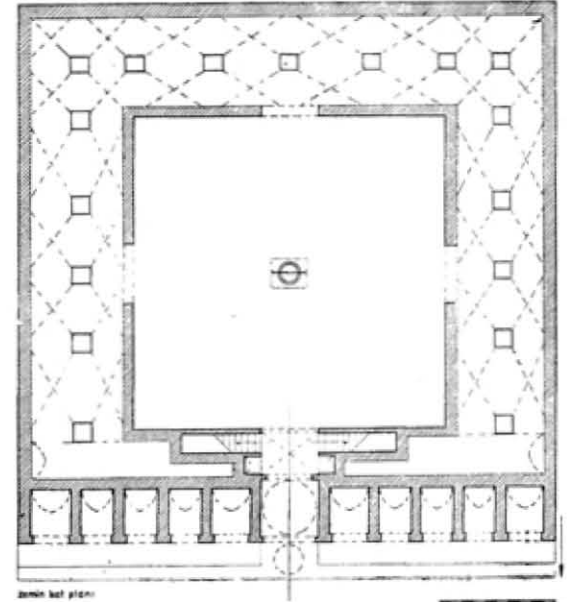

Res. 21 — Merhum B. elçi Hulûsi Fund Togay'a ait bir tabloda Elçihamı, Atık Ali Paşa camii ve Çemberlitas.

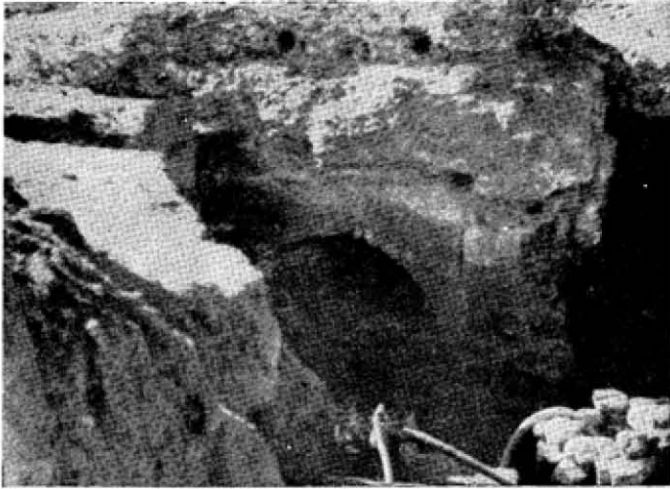

İSTANBUL
ELÇİ HANI
Restitüsyon denemesi.
ölçek: 1/200 — çizim: A. Altun
ara ölçek 1/20

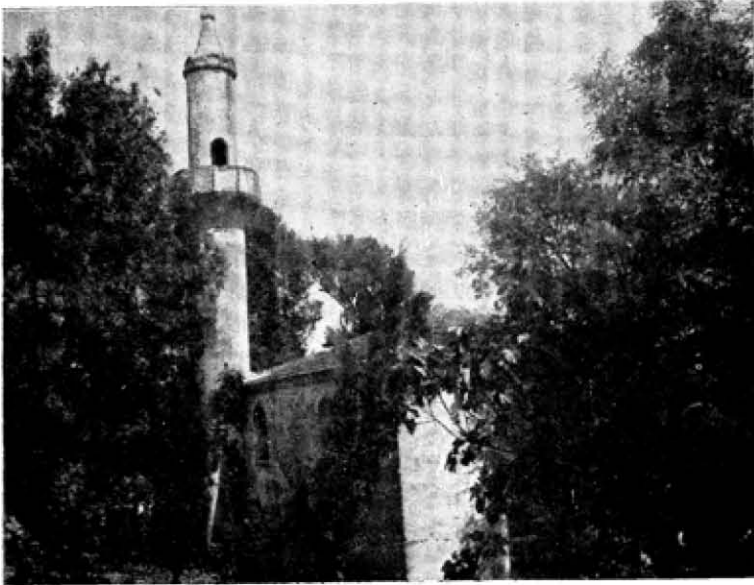
Res. 22 — Elçihan'ın tahmini olarak restitüsyon denemesi. (A. Altun tarafından çizilmiştir).

Res. 23 — Elçihan'ın iki katının plânlarının tahmini olarak restitüsyonu denemesi. (A. Altun tarafından çizilmiştir).

Res. 24 — Darüşşafaka sitesinin yapımı sırasında bulunan, Elçihanına ait kalıntılar (I. Ark. Müzesinden Dr. N. Fıratlı tarafından verilen fotoğraftan).

Res. 25 — Yassıören camii.